

VEEL KONSTANTIN PÄTSIST JA TEMA SUHETEST NÕUKOGUDE LIIDU TALLINNA SAATKONNAGA Kas ainult Nõukogude diplomaatide silmade läbi?

Magnus ILMJÄRV

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti; magnus.ilmjarv@tlu.ee

On vaadeldud Eesti riigivanema, Riigikogu liikme ja Eesti-Nõukogude Kaubanduskoja juhatuse esimehe Konstantin Pätsi suhteid Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga 1920. aastatel ning 1930. aastate algul. Vaatluse all on Eesti-Nõukogude Kaubanduskoja loomine, välisminister Kaarel Robert Pusta ametist lahkumine, Eesti – Nõukogude Liidu kaubanduslepingu sõlmimine ja Pätsi kaasamine Naftasündikaadi juriskonsuldiks. Artikli allikateks on peamiselt Venemaa arhiivimaterjalid. Taustsüsteemi selgitamiseks on kasutatud ka Eesti, USA ja Soome arhiivide materjale.

Kümme aastat tagasi avaldas siinkirjutaja ajakirja Acta Historica Tallinnensia veergudel Eestis ja ka väljaspool Eestit poleemikat tekitanud artikli, kus on käsitletud endise Eesti riigivanema ning presidendi Konstantin Pätsi suhteid Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga aastatel 1925–1934.¹ Nüüd, kümme aastat hiljem on põhjust selle teematika juurde tagasi tulla, arvestades lisandunud arhiivimaterjale ja ühiskonna jätkuvat huvi küsimuse vastu. Eeltoodust lähtudes on käesolevas artiklis vaatluse all neli küsimust: Eesti-Vene Kaubanduskoja loomine, välisminister Kaarel Robert Pusta tagandamine, Eesti – Nõukogude Liidu kaubanduslepingu sõlmimine 1929. aastal ja Pätsi osalemine Naftasündikaadi tegevuses.

Ajakirja Acta Historica Tallinnensia järgmistes numbrites on kavas käsitleda Pätsi seisukohti ja tegevust seoses Nõukogude Liidu ettepanekuga sõlmida garantiileping ning seoses Narva kose veejõu kasutamise ja 1934. aasta 12. märtsi riigipöördega.

Artikkel põhineb valdavalt Vene arhiivide materjalidel, mis on antud teemal kirjutamiseks peaaegu et ainsad dokumenteeritud allikad. Paremaid seega pole. Asjatu on näiteks otsida Vene arhiividest materjale, mis kajastaksid detailideni Eesti

¹ Vt **Ilmjärv, M.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934. – Acta Historica Tallinnensia, 1999, 3, 156–223; vt ka **Ilmjärv, M.** Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo, Tallinn, 2004.

suhteid Saksamaa või Itaaliaga. Võib väita, et Nõukogude Liidu välissaatkondade Moskvasse saadetud info on ühekülgne: seda mõjutas Nõukogude Liidus kehtiv režiim ja toimunu on ettekannetes kajastatud ainult Nõukogude diplomaatide silmade läbi. Tuleb aga tõdeda, et mis tahes diplomaatilise esinduse ettekanded kajastavad nende kirjutajate maailmavaadet ja tõekspidamisi ning on seetõttu alati subjektiivsed. Samas annab piisavalt suur hulk Nõukogude diplomaatide ja kaubandusesindajate ettekandeid kümne aasta vältel üsna ühesuunalise pildi Pätsi kontaktidest Nõukogude Liidu saatkonnaga. Millele tuginedes võiks väita, et Nõukogude diplomaatide ettekannetes kajastatud vestlused Pätsiga on lihtsalt väljamõeldis? Tõsi on ilmselt see, et üks autor võib tõlgendada dokumente üht-, teine teistmoodi.

EESTI – NÕUKOGUDE LIIDU KAUBANDUSKODA JA SELLE LOOMISE KÜSIMUS

1923. aasta juunis osales Eestis korraldatud põllumajandusnäitusel ka Loode-Venemaa Oblastite Kaubanduskoja² delegatsioon. Toonase Nõukogude Liidu Tallinna kaubandusesindaja Akim Jurjevi väitel pöörasid Eesti majandusringkonnad ja kaubandus-tööstusminister delegatsioonile erilist tähelepanu. Just põllumajandusnäitusega seoses toimus kohtumine, kus osalesid AS-i Näitused, Börsikomitee, Vabrikantide Ühisuse, Kaubandus-Tööstusministeeriumi ja Nõukogude kaubandusesinduse esindajad ning Loode-Venemaa Oblastite Kaubanduskoja delegatsioon. Just sellel kohtumisel tõstas Vene-Eesti Kaubanduskoja loomise küsimus. Kohe seejärel hakkas Eesti-poolne huvigrupp ette valmistama loodava koja põhikirja.³

Eeskujuks olid juba tsaaririigi päevil välisriikides loodud kaubanduskodjad. Näiteks 1906. aastal loodi Vene osakond Londoni Kaubanduskoja juures, 1916. aastal aga Ameerika-Vene Kaubanduskoda. Nõukogude Venemaa valitsus hakkas neid tsaaririigi päevil loodud kaubanduskodasid reorganiseerima ja üle võtma. Põhjus selleks polnud ainult majanduslik. Moskvas leiti, et välisriikide majandusringkondade kaudu on võimalik mõjutada poliitikat ja koguda infot.⁴ 1920. aastal alustas tegevust Inglise – Nõukogude Venemaa Kaubanduskoda.

Pärast Oktoobrirevolutsiooni oli USA valitsusringkondades laialt levinud arvamus, et bolševistlik režiim on ajutine. Nõukogude Venemaa *de iure* tunnustamist ei peetud võimalikuks ka seepärast, et bolševikud keeldusid maksmast tsaari- ja Ajutise Valitsuse võlgu.⁵ Presidendid Warren G. Harding, John C. Coolidge ja Herbert C. Hoover keeldusid Nõukogude Liitu diplomaatiliselt tunnustamast. Enamik USA ärimeestest suhtus bolševistlikku režiimi aga skeptiliselt. Kuid väi-

² Северо-Западная Областная Торговая Палата.

³ Jurjev Krassinile 10.5.1924. Российский государственный архив экономики, Москва (RGAE) 413-2-1855, 14–13.

⁴ Вt nt Эпстайн Э. Дж. Арманд Хаммер. Тайное досье. Олимп, Москва, 1999, 53.

⁵ Boyle, P. G. American-Soviet Relations: From the Russian Revolution to the Fall of Communism. Routledge, London, 1993, 4, 18–20.

kesel osal Nõukogude Liidu turust huvitatud ärimestest oli Ameerika ja Nõukogude Liidu majandussuhetes siiski tähelepanuväärne osa. Mitmesuguste tehingute ja kontsessioonide andmisega kaasasid bolševikud USA-s sellised mõjukad poliitikat mõjutada suutvad ning selles osalevad ärimehed, nagu Armand ja Julius Hammer ning W. Averell Harriman.⁶ 1926. aasta juunis reorganiseeriti Ameerika-Vene Kaubanduskoda Ameerika-Nõukogude Kaubanduskojaks. Selle tegevuses hakkasid osalema esindajad 40 suurimast Ameerika korporatsioonist. 1927. aastal lõi koda oma esinduse Moskvas. Kojal ja A. Hammeril oli ilmselt oma osa selles, et 1933. aastal seadsid USA ja Nõukogude Liit sisse diplomaatilised suhted.⁷ Ka Taani valitsus püüdis julgustada kauplemist Nõukogude Venemaaga ja sanktsioneeris juba 1919. aastal Taani – Nõukogude Venemaa Kaubanduskoja loomise.⁸

Eesti-Vene Kaubanduskoda registreeriti kui selts Tallinna-Haapsalu rahukohtu otsusega juba 1923. aasta juulis.⁹ 19. juulil teatas Vaba Maa, et 2. juulil registreeritud Eesti-Vene Kaubanduskoja avamine toimub 20. juulil. Leht tõdes: olgugi et Venemaa ostujõud on hetkel piiratud, võivad sealsed olud muutuda ja selleks peavad Eesti äriühingud valmis olema. Vaba Maa kirjeldas ka Kaubanduskoja avamiseks peetud koosolekut: koosolek toimus 20 inimese osavõtul ja selle juhatajaks valiti Rudolf K. Renning. Leht märkis, et kaks tundi kestnud koosolek ei olnud mingil moel kaasakiskuv, “et suurem osa sellest ajast kulus ära paigaltrampimiseks” ja Eesti äriühingud olid Venemaa tööstusest väga vähe informeeritud. Veel märkis Vaba Maa, et koja eelarve – 300 000 marka – on väga väike ja et sellest läheb 200 000 marka asjaajamiseks Moskvas ning 100 000 marka asjaajamiseks kohapeal.¹⁰

Loode-Venemaa Oblastite Kaubanduskoda töötas samal ajal välja koja juures asuva Eesti sektiooni põhikirja projekti, mis esitati läbivaatamiseks väliskaubanduse rahvakomissariaadile ja Tallinnas asuvale kaubandusesindusele.¹¹ Kuid pärast seda andis väliskaubanduse rahvakomissariaat kaubandusesindusele Tallinnas käsu hoiduda ajutiselt, kuni erikorralduse saamiseni, tegutsemisest Vene-Eesti Kaubanduskoja asjus.

10. mail 1924 pöördus kaubandusesindaja Jurjev kirjaga väliskaubanduse rahvakomissari Leonid Krassini poole. Samast kirjast selgub, et üks koja organisaatoritest Eestis, Renning, oli pöördunud kaubandusesindaja poole palvega selgitada välja võimalused Nõukogude esindajate osalemiseks koja töös ja kutsunud kaubandusesinduse töötajaid kuulama tema enda ettekannet Ukraina majandusest.

⁶ Эпсгайн Э. Дж. Арманд Хаммер, 54; Boyle, P. G. American-Soviet Relations: From the Russian Revolution to the Fall of Communism, 20; vt ka Mayers, D. The Ambassadors and America's Soviet Policy. Oxford University Press, New York, 1995, 95.

⁷ Hammer, A., Lyndon, N. Hammer. Perigee Books, New York, 1988, 203.

⁸ White, C. A. British and American Commercial Relations with Soviet Russia 1918–1924. The University of North Carolina Press, 1992, 144.

⁹ Eesti Riigiarhiiv, Tallinn (ERA) 14-11-48, 9; vt ka Riigi Teataja (RT) lisa 2.2.1924, 141 ja Eesti-Vene Kaubanduskoja põhikiri (dateerimata). RGAE 413-13-2533, 4–11.

¹⁰ Vaba Maa, 22.7.1923.

¹¹ Kaubandusesindaja Jurjev Krassinile 10.5.1924. RGAE 413-2-1855, 14–13.

Renningu ettekanne pälvis kaubandusesindaja heakskiidu: ettekandes sisaldus mõte, et võimas naaber Venemaa taastab põllumajanduse ja lähimas tulevikus vabaneb Eesti Ameerika nisust, Tšehhoslovakkia suhkrust ning hakkab saama neid olulisi saadusi Venemaalt. Kaubandusesindaja väitel olid ettekannet kuulamas Eesti Moskva saadik Ado Birk ja kõik koja liikmed. Edasi kirjeldas Jurjev, kuidas pärast Renningu ettekannet hakati arutama lähema koostöö võimalust kahe sõbraliku maa kaubandus-tööstusringkondade vahel ja kuidas Nõukogude kaubandusesinduse nõunik professor Aleksandr Volkov oli sunnitud tõdema, et selline koostöö realiseerub peatselt, kui kõrvaldatakse teatud formaalsed takistused Eesti-Vene Kaubanduskoja põhikirjas. Kaubandusesindaja teatas kirjas Krassinile, et ta polnud saanud koja osas Moskvast juhtnööre. Ta pidas vajalikuks olla koja asutajate hulgas, kuid mitte niivõrd Eesti ja Nõukogude Liidu kaubavahetuse vahetu elavdamise pärast, aga just poliitilistest aspektidest lähtudes.¹²

Volkov pöördus memorandumiga Krassini poole, kus ta seadis mitu tingimust, mis pidid koja loomise eeldusteks olema. Esiteks nõudis ta, et koja põhikiri peab olema kooskõlas väliskaubanduse rahvakomissariaadi direktiividega. Teiseks: koda peab tegutsema käsikäes Loode-Venemaa Oblastite Kaubanduskoja ja Leningradi sadamaga. Kolmandaks: kõik koja otsused peavad heaks kiitma Nõukogude Liidu Tallinna kaubandusesindaja, väliskaubanduse rahvakomissariaat ja Loode-Venemaa Oblastite Kaubanduskoda. Neljandaks: Kaubanduskojale tuleb eraldada 1 200 000 marka.¹³ 27. mail 1924 teatas Krassin Tallinna, et Moskvast kaalutakse Kaubanduskoja loomise küsimust.¹⁴

Põhikiri ja ka seltsi kuuluv isikute ring kooskõlastati Moskvaga. Näiteks 18. septembril 1924 väliskaubanduse rahvakomissariaadile kirjutatud kirjas teatas kaubandusesindaja I. Ševtsov, et Renning oli kõik kaubandusesinduse poolt põhikirjas tehtud parandused heaks kiitnud, samuti seda, et Renning oli külastanud koja loomise eesmärgil Moskvat ja et Renning töötab Nõukogude Liidu huvides.¹⁵ Koda pidi hakkama ja hakkaski tegutsema käsikäes Leningradis asuva Loode-Venemaa Kaubanduspalatiga.¹⁶ See allus Moskvast asuvale Üleliidulisele Kaubanduspalatile. Põhikirjas nimetati tegevuse eesmärgidena Nõukogude Liidu ja Eesti vahelise majandusliku läbikäimise elustamist, äriühingute vastastikust lähendamist, krediitvõimaluste selgitamist, majandusinfo vahetamist, müügi- võimaluste selgitamist, statistiliste materjalide kogumist, majanduslike ülevaadete väljaandmist ning konverentside, koosolekute ja näituste korraldamist. Eesmärgini jõudmiseks pidi koda suhtlema tihedalt Nõukogude Liidu majandusorganisatsioonide ja Eesti ettevõtetega ning esindajad pidid olema nii Eestis kui ka Nõukogude Liidus, samuti pidi hakatama ette valmistama kahe riigi vahelise kaubanduslepingu sõlmimist. Koja rahalised vahendid pidid tulema liikmemaksu-

¹² Samas.

¹³ Volkovi memorandum Krassinile (mai) 1924. RGAE 413-2-1855, 37–37p.

¹⁴ Krassin kaubandusesindajale ja Volkovile 27.5.1924. RGAE 413-2-1855, 38.

¹⁵ RGAE 413-2-1855, 55.

¹⁶ Nõukogude Liidu Eesti-Vene Kaubanduskoja töös osalemist puudutavad materjalid (Renningu dateerimata kiri). RGAE 413-13-2533, 1; Ševtsov Krassinile 11.10.1924. RGAE 413-2-1855, 57.

dest, valitsuse abirahadest, kirjanduse müügist ja juhuslikest allikatest. Koja asutamist puudutavates dokumentides mainiti ka Nõukogude naftasaaduste müümist kui riikidevaheliste heade suhete kindlustamise üht tegurit.¹⁷ Kaubanduskoda oli jagatud kolmeks sektsiooniks: kaubandus-tööstus, rahandus ja transiit.

1. oktoobril 1924 teatas kaubandusesindaja I. Ševtsov Krassinile, et seoses kaubandusesinduse nõuniku professor Volkovi Tallinna saabumisega liikus Vene-Eesti Kaubanduskoja loomine kiiresti edasi; Eesti valitsus-, kaubandus- ja tööstusringkonnad suhtuvad kahe maa majanduslikku lähenemisse heatahtlikult ning eriti heatahtlikult suhtuvad sellesse loodava Kaubanduskoja liikmed. Ševtsov teavitab Krassinit ka sellest, et 15. oktoobril toimub koja liikmete pidulik koosolek, kus osalevad rahaminister Otto Strandman, välisminister, põllumajandusminister ja Riigikogu fraktsioonide väljapaistvad liikmed ning et koja juhatuse esimeheks nimetatakse endine riigivanem Päts, kes oli andnud selleks oma nõusoleku. Sündmuste selline areng tekitas kaubandusesindajas liialdatud optimismi:

Sellisel moel saavad kõik meie ettevõtmised Riigikogus toetatud kahe tugevaima partei – trudovikkude ja põllumeeste poolt.¹⁸

Ševtsov oli vestluses Strandmaniga tõstatanud küsimuse ka Vene Kommertspanga Eesti osakonna loomisest. Strandman oli tõdenud vastuseks ainult seda, et ta ei näe siin erilisi takistusi.¹⁹

Eesti-Vene Kaubanduskoja piduliku avamiseni jõutigi 15. oktoobril 1924 Eesti Vabrikantide Ühisuse saalis, kus Päts pidas idakaubanduse perspektiividest lennuka kõne. Nõukogude Liidu poolse kõneleja, kaubandusesinduse nõuniku Volkovi väitel oli koja loomise idee pärit Eestist.²⁰ Kaubanduskoja auesimeesteks valiti rahaminister Strandman ja Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissar Krassin. Kaubanduskoja juhatuse esimeheks saigi Päts, tema asetäitjaks aga Renning. Sama aasta oktoobri lõpul kiitis Kaubanduskoja juhatus heaks majandusprogrammi, mis hõlmas tööstust, transporti, laevandust, kaubandust ja pangandust.²¹ Juhul kui selle programmi elluviimine oleks õnnestunud, tähendanuks see, et kogu Eesti majandus oleks allutatud Nõukogude Liidule. Igatahes kirjutas kaubandusesindaja Ševtsov Krassinile 11. novembril, et Kaubanduskoja asutamine Tallinnas tekitas mitmeid küsimusi, mis nõuavad Krassini-poolset otsustamist, ja just seepärast peab ta vajalikuks lähetada Moskvasse Volkov.²²

¹⁷ Vt Eesti-Vene Kaubanduskoja põhikiri, registreeritud 2.7.1923; Eesti-Vene Kaubanduskoja põhikiri, registreeritud 24.11.1924. ERA 14-11-48, 2, 10, 13–13p; Nõukogude Liidu Eesti-Vene Kaubanduskoja töös osalemist puudutavad materjalid (Renningu dateerimata kiri) ja Eesti-Vene Kaubanduskoja põhikiri (dateerimata). RGAE 413-13-2533, 3–11.

¹⁸ Ševtsov Krassinile 1.10.1924. RGAE 413-2-1855, 57.

¹⁹ Samas, 57.

²⁰ Vt Ševtsov Krassinile 18.10.1924. RGAE 413-2-1883, 62; Volkovi kõne Kaubanduskoja avamisel 15.10.1924. RGAE 413-2-1883, 60.

²¹ Eesti-Vene Kaubanduskoja juhatuse 31.10.1924 heaks kiidetud programm Eesti rahvamajanduse lähendamiseks Nõukogude Liidule. Архив Министерства Экономического развития и торговли Российской Федерации, Москва (AMERiT) Kaubandusesindus Eestis 11938-24, 1–13; Ševtsov Krassinile 5.11.1924. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-37, 1–2.

²² RGAE 413-21883, 47.

Pätsi usaldusmehest Renningust sai pidev sidepidaja Nõukogude saatkonnaga. Nõukogude allikates on märgitud, et Eesti-Nõukogude Kaubanduskoda oli Moskva jaoks “poliitilise ja majandusliku informatsiooni kontor”. Pätsi ja Renningut on nimetatud selle kontori peamisteks informatoriteks. Tõepoolest: Kaubanduskoja juurde loodi nn infobüroo, mis hakkas Nõukogude kaubandusesindusele koostama üksikasjalikke ülevaateid Eesti poliitilise, rahandusliku ja majandusliku olukorra kohta.²³ Kuidas suhtus Eesti valitsus uue seltsi loomisse, mis seadis eesmärgiks idakaubanduse elustamise? Toonane Nõukogude Liidu Tallinna saadik Mihhail Kobetski rõhutas, et Eesti valitsusringkonnad ja ka Tallinna akrediteeritud välisdiplomaadid vaatasid Eesti-Vene Kaubanduskoja loomisele kui täiesti arusaamatule ettevõtmisele ning nägid selle taga idanaabri soovi tekitada Eesti ja Läti vahel lahkkelisid. Kobetski tõdes, et Eesti valitsus suhtus koja avamisele “hapult”, ja et välisministeerium saatis koja avamisele tähtsusetu ametniku ning et välisminister Kaarel Pusta ürituselt puudumist põhjendati ajanappusega. Samas märkis Kobetski, et Pätsiga seotud ringkonnad kasutasid Kaubanduskoja avamist selleks, et demonstreerida oma idaorientatsiooni ja rahulolematust valitsuse välispoliitikaga. Tsitaat Kobetskilt:

Veel enne koja avamist keegi Pätsi pooldajatest, kellega mul tuleb aeg-ajalt kohtuda, iga kord veenis mind järjekindlalt selles, et Päts pooldab siiralt lähenemist Nõukogude Liidule, et ta mõistab teravalt hukka praeguse valitsuse Vene-vastase poliitika, mida viib ellu prantslane Pusta.

Ja edasi lisas saadik juba oma arvamuse Pätsi kavatsuste kohta:

Mulle tundub, et Päts valmistub pealetungiks ja tahab veenduda, et tema edu on meie kätes.²⁴

Seevastu erinevalt saadik Kobetskist kirjeldas Nõukogude kaubandusesindaja väliskaubanduse rahvakomissarile Krassinile saadetud ettekandes koja loomist kui suursündmust, mis oli tema sõnutsi Eesti valitsuse, avalikkuse ja välismaalaste huvi keskpunktis veel mitu nädalat hiljem, Oktoobrirevolutsiooni aastapäeval:

Kõik jutuajamised keerlesid meie Kaubanduskoja loomise ümber ja öeldi välja soov, et selliseid kodasid loodaks ka teistes maades edukaks majanduslikuks lähenemiseks Nõukogude Liidule.²⁵

Volkovi väites, et koja loomise algatus tuli Eestist, ja kaubandusesindaja väites, mis puudutab Eesti avalikkuse suurt vaimustust Kaubanduskoja loomise üle, tuleb kahelda. Kaubandusesindaja Ševtsovi 5. oktoobril 1924 väliskaubanduse rahvakomissariaadile saadetud ettekandest selgub, et Eesti-Vene Kaubanduskoja loomise küsimuse oli kaubandusesinduses “omal ajal” tõstatanud professor Volkov. Edasi selgub Ševtsovi ettekandest, et väliskaubanduse rahvakomissar Krassin oli koja loomise sanktsioneerinud sama aasta 14. juulil. Ettekandes väidetakse, et koja loomise eesmärgil Tallinna saabunud Volkov oli selles küsimuses astunud läbirääkimistesse rahaminister Strandmaniga, “kes nõustus kõigi meie nõudmis-

²³ Ševtsov Krassinile 5.11.1924. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-37, 1–2; vt Renning Kaubandusesindusele 4.11.1926. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-73, 43–48.

²⁴ Vt Kobetski Kopile 18.10.1924. Архив внешней политики Российской Федерации, Москва (AVPR) 0154-14-12-5, 296–297.

²⁵ Ševtsov Krassinile 11.11.1924. RGAE 413-2-1883, 45.

tega ja tõstatas selle küsimuse valitsuses”.²⁶ Seda kinnitab Briti Tallinna esindaja Montgomery Grove. Viimane teatas 20. oktoobril Foreign Office’ile, et Strandman oli talle konfidentsiaalselt tunnistanud, et Kaubanduskoda loodi ainult tänu Nõukogude valitsuse survele ja et eestlased ei tunne vajadust sellise koja järele, kuna nad on kibedatest kogemustest tulenevalt veendunud, et midagi tulutoovat ei saa Nõukogude Venemaaga kauplemisest tulla.²⁷

Kobetski hinnang, et koja loomisse suhtuti jahedalt, on tõepärane. See selgub mitmest dokumendist. Näiteks tõdes professor Volkov koja avamisel peetud kõnes, et ta oli kuulnud Eestis koja loomise suhtes üsna pessimistlikke seisukohavõtte.²⁸ Ka rahaminister Georg Vestel oli juba 1924. aasta algul idakaubanduse välja-vaadete suhtes skeptiline. Ta teatas Briti Tallinna esindajale, et Eesti valitsus pole enam huvitatud kaubanduslepingu sõlmimisest idanaabriga. Vestel märkis ka, et Eesti ärimedhed polnud Nõukogude Liidus kaubeldes mingit kasu saanud ja nad olid jäänud tühjade taskutega.²⁹ Samasuguseid seisukohti esitas Briti esindajale ka välisministri abi Karl Tofer. 1924. aasta jaanuaris esitas Eesti Moskva saatkond välisasjade rahvakomissariaadile protesti Nõukogude Liidus Eesti ärimedhi tabanud tegevuspiirangute ja tagakiusamise pärast.³⁰ Detsembris, kui professor Volkov saabus Moskvast Eestisse kaubanduslepingu sõlmimise üle kõnelusi pidama, teatas Tofer Briti esindajale, et Nõukogude valitsuse peaesmärgiks on kaubandus-propaganda, et majandussuhete abil Eesti ja Läti vahele lõhe tekitada.³¹ Tõsi on aga ka see, et teatud äriühingonnad olid koja loomisest tõepoolest vaimustatud. Kuid ka eesti ajakirjanduses võis koja loomise suhtes kriitikat kohata.³² Näiteks liberaalne Vaba Maa nimetas Kaubanduskoja loomist venelaste majandusspionaažiks. Ajaleht esitas küsimuse, kuidas mõtleavad Kaubanduskoja loojad koguda majanduslikku infot, kui Nõukogude Liidus vangistatakse ja mõistetakse surma isikuid, kes koguvad andmeid idanaabri majanduse kohta. Ajaleht esitas küsimuse, kas kojaga seotud Eesti ärimedhi ei oota ees hoopis tšekaa keldrid.³³

Kaubanduskoja loomine oli omamoodi vastand sellele, mida Eesti välispoliitika 1924. aasta sügisel taotles. Ei ole õnnestunud leida dokumente, millest selguks, et idaorientatsioon ja -kaubandus oleksid Eesti välispoliitika prioriteetide hulka kuulunud. 17. novembril andis Eesti Londoni saadik Oskar Kallas Austen Chamberlainile memorandumi. Selles rõhutati Briti maailmariigi tähtsust Eestile. Öeldi, et idas asuva naaberriigi suhtes kujutab Eesti endast lüli Lääne-Euroopa

²⁶ Ševtsov Krassinile 5.10.1924. RGAE 413-2-1855, 55.

²⁷ Grove Tallinnast 20.10.1924. United Kingdom National Archives, London (UKNA FO) 371/10382, N8258/8258/59. Samas on võimalik, et Strandman tundis piinlikkust oma valimise pärast Kaubanduskoja auesimeheks. Pole võimatu, et teda häiris ka endise riigivanema saamine koja juhatuse esimeheks.

²⁸ Vt Volkovi kõne Kaubanduskoja avamisel 15.10.1924. RGAE 413-2-1883, 59.

²⁹ Vt Grove Tallinnast 30.1.1924. UKNA FO 371/10374, N1136/1136/59.

³⁰ Grove Tallinnast 13.2.1924. UKNA FO 371/10374, N1633/1136/59.

³¹ Vaughani telegramm Tallinnast 20.12.1924. UKNA FO 371/10374, N9333/1136/59.

³² Vt Eesti-Vene Kaubanduskoda. Päevaleht, 16.10.1922.

³³ Vaba Maa, 14.10.1924.

ja Nõukogude Liidu vahel ning et Eesti on valvur bolševismi vastu. Rõhutati, et võitlus bolševismiga pole mitte Eesti siseasi, vaid sel on rahvusvaheline tähtsus. Teatati, et põllumajanduslik Eesti vajab tööstuskaupu ja ta on koos Läänemere rannikuriikidega Briti tööstusele heaks turuks; 30 protsenti Eesti väliskaubandusest langeb Inglismaa arvele ning ettevalmistatud kaubandusleping tekitab lootusi kahe maa kaubandussuhete edusammude osas ja et Eesti ootab Briti investeerin-
guid. Memorandumi lõpus toonitati, et Eestis on suur imetus ja lugupidamine Briti institutsioonide ning kultuuri vastu ja et Eesti loodab Briti toetusele, uskudes, et suhted kahe maa vahel arenevad ning laienevad.³⁴

Moskvale oli uue Kaubanduskoja loomine igati teretulnud: selles nähti ka teatud võimalust Eesti poliitika mõjutamiseks. Näiteks 1920. aastate algul, rääkides Poola tööstusele antavatest tellimustest, rõhutas Nõukogude Venemaa kaubandusesindaja Poolas, et lepingute sõlmimisel töösturitega polnud domineerivaks stiimuliks majanduslik kasu, vaid hoopis teised kaalutlused:

Mitte ainult minu subjektiivne mulje, aga ka meie siinse poliitilise esinduse kogemus... näitas meile..., et Nõukogude Venemaa ja Poola vaheliste meile soovitatavate suhete kehtestamiseks on vaja tekitada eliidi ridades demoralisatsioon selliselt, et tuua nende liidreid ühel või teisel moel meie poolele.³⁵

Päts ja Renning olid 1920. aastatel veendunud, et ilma Nõukogude Liiduta ei suuda Eesti majandus eksisteerida ja majanduslike sidemete loomine Poola, Leedu, Läti ning Soomega ei anna Eestile midagi märkimisväärset.³⁶ Huvitavat infot Pätsi välispoliitiliste vaadete kohta sisaldab Poola sõjaväeatašee 1924. aasta 8. aprilli kuupäevaga ettekanne Poola sõjavägede staabile. Selles on ära toodud sõjaväeatašee jutuajamine Ungari saadikuga, kusjuures on mainitud, et vestluspartnerilt saadud info on atašee arvates täiesti usaldusväärne. Päts oli ungarlasele teatanud, et Eestil oleks kõige tulusam orienteeruda Nõukogude Liidule, Saksamaale ja seejärel Inglismaale kui kaitsjatele ning et selline kombinatsioon eeldaks eriti häid suhteid kahe esimesega – Saksamaa ja Nõukogude Liiduga: see garanteeriks kõige paremini Balti riikide eksisteerimise.³⁷

1925. aasta jaanuaris, seega juba pärast detsembrimässu, Moskvasse saadetud ettekandes iseloomustas Nõukogude Liidu Tallinna kaubandusesindaja koja tegevust järgmiselt:

...läinud aasta oktoobris avati meie otsesel osavõtul Eesti-Vene Kaubanduskoda. ...endise riigivanema Pätsi valimine koja esimeheks annab sellele uuele ühiskondlikule institutsioonile erilise tähenduse. Selle koja lipu all üritab Päts kui laiaulatusliku avaliku arvamuse ilming anda Nõukogude Liidule meie kaupadega, nagu naftasaadused, vili, /.../ raud, sool, tubakas, viinamarjaveinid, monopoolse kauplemise õigus ja üritab selle eest vastu saada võrdlemisi tagasihoidlikku kompensatsiooni meie turul Eesti kaupadele...³⁸

³⁴ UKNA FO 371/10371, N8622/619/59.

³⁵ Eiski Frumkinile (dateerimata). RGAE 413-2-1446, 171.

³⁶ Jurjev Krassinile 10.5.1924. RGAE 413-2-1855, 13–14; Ševtsov Frumkinile 26.6.1925. RGAE 413-2-2055, 99p.

³⁷ Российский государственный военный архив, Москва (RGVA) 308-5-312, 206.

³⁸ Ševtsov Frumkinile (jaanuar) 1925. RGAE 413-2-2055, 133.

Stephen Dorell märgib MI6-st kirjutatud uurimuses, et Nõukogude Liit teostas Inglismaa vastu suunatud luuretegevust Kommunistliku Partei, saatkonna ja kaubandusorganisatsioonide abil.³⁹ Kaubanduskoja tegevuse puhul oli omal kohal ka info, sealhulgas luureinfo kogumise vajadus. Näiteks 1934. aasta lõpul sai Kaubanduskoja juhatuse liikmeks ka Eestisse luureresidendiks saabunud Ivan Tšitšajev.⁴⁰ Millised Nõukogude luurajad olid Kaubanduskojaga seotud enne Tšitšajevit, vajaks veel selgitamist.

Nõukogude valitsus jätkas Pätsi ja Renningu loodud Kaubanduskoja rahastamist. Seda tehti nende endi palvel, aga samas ka Nõukogude Liidu poliitilisi eesmärke silmas pidades.⁴¹ 1928. aasta oktoobris saatis Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja juhatuse Nõukogude kaubandusesindusele kirja, milles rõhutati, et koja peamiseks ülesandeks on kahe riigi majanduslike suhete aluste ülesehitamine ja kindlustamine. Teatati, et vaevalt oli koda suutnud oma tegevusprogrammi koostada, kui kommunistide putš 1924. aasta detsembris muutis riigi avaliku arvamuse psüühikat sedavõrd, et aktiivsus antud küsimuses on raskendatud. Edasi kurdeti üldiste poliitiliste tingimuste üle, eriti katsete üle suunata Eesti majanduslik orientatsioon läände. Viidates 1928. aastal Kaubanduskoda tabanud majanduslikele raskustele, esitati palve, et kaubandusesindus suurendaks Kaubanduskojale makstavat toetust 5000 kroonini aastas. Kirja autorid väitsid, et samasuguse summaga aastas oli Eesti pool toetanud Kaubanduskoda.⁴²

Raha küsiti Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja jaoks veel järgmistelgi aastatel. Summad polnud suured.⁴³ Näiteks 5. novembril 1929 tõstatas Päts vestluses saadik Adolf Petrovskiga Eesti-Nõukogude Kaubanduskoja subsideerimise küsimuse. Ta kurtis saadikule, et Kaubanduskoja rahastamise lahendamist on pidevalt edasi lükatud ja et raskes majanduslikus olukorras olev Kaubanduskoda ei suuda Renningule tasu maksta. Päts rõhutas seejuures, et Renning ilmutab koja asjades tohutut initsiatiivi ja et rahastamise tõttu kannatab koja tegevus:

Kui mõni aeg tagasi loodud Eesti-Nõukogude Kaubanduskoda, mille auesimeheks valiti tema, Päts, ei anna endast teada ja peaaegu ei tegutse, siis just seepärast, et seal pole sellist inimest nagu Renning, kes suudab sellele elu sisse puhuda.⁴⁴

³⁹ Dorell, S. MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service. The Free Press, New York, 2000, 9.

⁴⁰ Vt Uus Sõna, 21.12.1934; Raamatus "Очерки истории российской внешней разведки" (Том 3. 1933–1941 годы. Главный редактор Е. М. Примаков. Международные отношения, Москва, 1997, 264) on väidetud, et Tšitšajev töötas Eestis residendina aastatel 1935–1936. Venemaa välisluure koduleheküljel on Tšitšajevi kohta teatatud, et ta saadeti Eestisse välisluure residentiks 1934. aasta lõpul. Vt www.svr.gov.ru/history/chi.html

⁴¹ Vt Stomonjakov Hintšukile 28.11.1927. AVPR 0154-20-23-1, 2.

⁴² Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoda Nõukogude kaubandusesindusele 27.10.1928. RGAE 5240-19-1694, 11.

⁴³ Nt 7.1.1930 teatas Stomonjakov Petrovskile, et välis- ja sisekaubanduse rahvakomissariaat oli andnud Eesti-Vene Kaubanduskojale 1500 rubla. AVPR 0154-22-30-2, 1.

⁴⁴ Petrovski päevik (päeviku all tuleb mõista Nõukogude Liidus kasutusel olnud diplomaatilise aruandluse vormi – ettekannet) 11.11.1929. AVPR 0154-21-27-5, 179–178.

Kindlasti on siin tegemist groteskse olukorraga, kus endine riigivanem nõudis välisriigi saatkonnalt Kaubanduskojale suhteliselt väikest rahasummat ja samuti oma usaldusmehele palga maksmist.

Näib, et Kaubanduskojale raha saamiseks kasutasid Päts ja Renning sageli surve-meetodeid nii kaubandusesinduse kui ka Eesti ettevõtete vastu. Sellele viitab Renningu kohta kaubandusesindaja antud iseloomustus:

Aga see igasuguse häbitunde kaotanud närukael tunnetab saadiku poolehoidu ja tegeleb kogu aeg raha väljapressimisega kaubandusesindusest ning meie majandusorganisatsioonidest, rääkimata juba sellest, et ta ei luba ühtki tehingut, ilma et ta ei võtaks ühelt või teiselt eesti töös-turilt või ärimehelt suuremaid või väiksemaid rahasummasid toetuse näol Eesti-Nõukogude Kaubanduskojale.⁴⁵

Renningu ja Nõukogude saatkonna suhetele heidavad valgust ka Nõukogude poliitilise luure residendi materjalid. 1932. aasta kirjavahetuses on Renningu kohta järgmine märge:

Ta seisib sellistes intiimsetes suhetes, mida ta suurepäraselt mõistis, ja mitme aasta vältel oli temaga võimalik otse rääkida ning teha talle ilma igasuguse riskita kahemõttelisi ettepanekuid.⁴⁶

Nõukogude Liidu Tallinna saadik Fjodor Raskolnikov aga hindas Renningut 1930. aasta juunis järgmiselt:

...tüütus ja nahaalsus on tema isiku iseloomu juures tähelepanndavad jooned ja talle tuleb vahel isegi nina peale anda. /.../ Kõikidele tema ebameeldivatele joontele vaatamata, mille hulgas on peamiseks moraalne mustus ja armastus raha järele, on ta iseenesest meie jaoks kasulik niit suhetes välismaailmaga ja väärtuslik infoallikas.⁴⁷

On väidetud, et Renningust ei saa rääkida kui Nõukogude saatkonna usaldusväärses informatorist. Aga milline infoallikas on usaldusväärne? Ka eriteenistused kahtlevad oma infoallikates ja kontrollivad nende edastatud infot alati teiste allikate kaudu. Nii kirjutab Dorell, et ka NKVD heaks luuranud Kim Filbi tekitas tema "Nõukogude dresseerijates" sügavaid kahtlusi.⁴⁸ Teiselt poolt tuleks luureinfo edastamist käsitleda ka omamoodi äritegevusena. Ajaloolase Jaak Valge väitel kasutasid Nõukogude saatkond ja Päts ühelt poolt ning teised Eesti poliitikud teiselt poolt Renningut lihtsalt infoliinina.⁴⁹ Selles osas, mis puudutab Eesti poliitikut, tuleks siiski kahelda. Eesti Poliitilise Politsei kartoteek kinnitab, et Poliitiline Politsei jälgis Renningu tegevust. Juba 1926. aasta oktoobris avati tema kohta kartoteegis kaart, millel leidub märge salajase toimiku kohta, milles kajastub ka Renningu tegevus. 1937. aasta 11. mai kuupäevaga kaardile on Poliitiline Politsei kirjutanud, et Renning on tegev Tallinna Vene Klubi juhatuses sekretärina.⁵⁰ Millegipärast on jätnud Renningu tegevust pikalt kirjeldav Valge selle fakti mainimata. Renningu tegevust kajastav toimik pole säilinud. Kuid Poliitilise Politsei

⁴⁵ Smirnov Abezgausile 14.9.1929. Государственный архив Российской Федерации, Москва (GARF) 374-28-3248, 47–48.

⁴⁶ Kirjavahetus Tallinna residendi Viktoriga 31.3.1932. ERA 138-1-50, 12–13.

⁴⁷ Raskolnikov Stomonjakovile (juuni) 1930. AVPR 04-47-295-54303, 37.

⁴⁸ Dorell, S. MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service, 8.

⁴⁹ Valge, J. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid, I. – Akadeemia, 2007, 6, 1183.

⁵⁰ Rudolf Kaarel Renning. ERA Poliitilise Politsei kartoteek.

kaartidele tehtud märgete põhjal ei saa kuidagi väita, et Renningu puhul oli tegemist mingi topelthinformaatori või ka Eesti äriühingutele mingil moel eriliselt kasuliku infoallikaga. Poliitilise Politsei direktor Juhan Sooman tunnistas hiljem NKVD-lastele, et kaks Nõukogude Liidu kaubandusesinduse töötajat andsid tema agendile läbivaatamiseks kaubandusesinduse raamatupidamise dokumendid ja kirjavahetuse ning et sellest selgusid Renningule makstud salajased honorarid.⁵¹ Seega selgub, et Renning oli pidevalt Poliitilise Politsei vaateväljas.

Milles seisnes Eesti-Vene Kaubanduskoja ellukutsumise tähtsus? 1920. aasta veebruaris sõlmitud Tartu rahulepingule järgnes buum Eesti ja Nõukogude Venemaa kaubavahetuses. Kuid juba 1921. aasta juulis Tsentrosojuzi volinikele peetud ettekandes tõdes väliskaubanduse rahvakomissar Krassin, et Eesti kui esimene Nõukogude Venemaaga rahu sõlminud riik oli kogu 1920. aasta jooksul õhuauk, läbi mille immitsesid Nõukogude Venemaale Lääne kaubad, kuid nüüd, vaevalt aasta hiljem on Eesti ja teised Baltimaad kaotanud selles osas oma tähtsuse.⁵² Tabavalt kirjeldas 1924. aasta hilissuvel Eesti majanduses valitsevat olukorda Soome Tallinna esindaja:

Vene transiidist, millelt eestlased varem nii hiilgavalt teenisid, pole viimasel ajal kuulda enam midagi. Sadam on peaaegu et surnud, kõik venelaste laod on tühjad.⁵³

Võib väita, et Eesti-Vene Kaubanduskoja loomisega peeti silmas riiklikke huve. Kuid kõik eelnev oli näidanud, et kommunismi ehitava naabriga ei õnnestu kaubelda. Kõik, mis järgnes, kinnitas seda veelgi. Tõsi, ka lääneriikides leidis ringkondi, kes taotlesid suhete parandamist Nõukogude Liiduga.⁵⁴ Kaubanduskoja loojates võis tekkida kujutelm, et kui prantslased muudavad oma suhtumist Nõukogude Liitu ja ka inglased hakkavad Nõukogude Liiduga majandussuhteid arendama, siis ei peaks ka Eesti Nõukogude Liitu kartma. Kuid juba sama aasta novembris Inglismaal võimule tulnud konservatiivide valitsus keeldus andmast lepingut parlamendile ratifitseerimiseks.⁵⁵

Teisalt võib tõdeda, et Kaubanduskoja loomine andis Pätsile ja Renningule legaalse aluse suheteks Nõukogude Liidu saatkonna ning kaubandusesindusega. Juhul kui Kaubanduskoda poleks loodud, sattunuksid Nõukogude saatkonna ja kaubandusesindusega igasuguse juriidilise aluseta suhteid pidavad isikud kindlasti Poliitilise Politsei teravdatud vaatevälja ning võimalik, et ka ajakirjanduse kriitika alla. Igatahes kirjutas saadik Petrovski 1926. aasta novembris ühest eesti ajakirjanduses avaldatud artiklist, kus kritiseeriti Kaubanduskoja tegevust ja rünnati

⁵¹ Soomani ülekuulamise protokoll 24.3.1941. Eesti Riigiarhiivi filiaal, Tallinn (ERA(F)) 130-9861, 359.

⁵² Krassini ettekanne Tsentrosojuzi volinike kongressil (dateerimata). RGAE 413-2-1009, 1.

⁵³ Soome Välisministeeriumi poliitilise ja kaubandusosakonna info 16.9.1924. Suomen Kansallisarkisto, Helsinki (KA TPK) 1924 Ha10.

⁵⁴ Vt **Carley, M. J.** Episodes from the early Cold War: Franco-Soviet relations, 1917–1927. – Europe-Asia Studies, 2000, 7, 1277.

⁵⁵ Vt **Шишкин В. А.** Становление внешней политики послереволюционной России (1917–1930 годы) и капиталистический мир: от революционного “западничества” к “националь-большевизму”. Российская Академия наук, С.-Петербург, 2002, 187–200.

teravalt ka Pätsi. Petrovski teatas sellest kirjutades, et rünnak oli niivõrd karm, et Päts palus Renningu kaudu, et tema, Petrovski, toetaks Pätsi valitsuses. Petrovski väitis, et ta oligi teatanud protesteerides välisminister Akelile, et Kaubanduskoja juhtimist käsitletakse kui Eesti tegelaste kõlvatust, kuid et Pätsi töö sellel ametikohal on kasulik nii Eesti kui ka Eesti ja Nõukogude Liidu majandusliku lähene-mise seisukohalt. Saadik arutas ettekandes ka võimaluse üle teha midagi Pätsi heaks, kasutades eesti ajakirjandust, kuid pidi tõdema, et see pole siiski võimalik.⁵⁶

Soome kaitsepolitsei materjalidest nähtub, et kaitsepolitsei jälgis kõiki isikuid, kellel olid Nõukogude Liiduga mingid majandussidemed, eriti aga Nõukogude saatkonna ja kaubandusesindusega seotud ärimehi ning poliitikuid. Selle kohta saadeti pidevalt üksikasjalikku infot presidendile, sõjavägede ülemjuhatajale ja valitsuse liikmetele.⁵⁷

Ka Riias pidasid Nõukogude diplomaadid läbirääkimisi Läti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja loomiseks. Näiteks 11. novembril 1925 teatas Nõukogude saadik Tšernõhh, et sotsiaaldemokraadid suhtuvad koja loomisse pooldavalt ja ka talurahvaliidu üks juhtidest, seimi liige Adolf Klīve pooldas saadiku ettepanekut. Tšernõhh oli andnud ühele Läti rikkamatest meestest – igati mõjukale isikule Ringold Kalningile – ühemõtteliselt mõista, et saatkond ja Moskva tahaksid teda esimehena näha.⁵⁸ USA-d Riias esindava erivolinikuni jõudnud kuulduste koha-selt oli Kalningil juba 1921. aastal USA pankades tolle aja kohta tohutu summa – kolm miljonit dollarit.⁵⁹ Kalning oli Läti rahvusliku liikumise ühe juhi, Krišjānis Kalniņš'i vanim poeg; esimese ja teise seimi liige; 1921–1924 rahaminister, kes viis läbi rahareformi; 1924–1927 Läti panga direktorite nõukogu esimees, kes oli seotud Läti rahvuslase Arveds Bergsi parteiga.⁶⁰ On väidetud, et Kalning oli tuntud oma Saksa-sõbralike vaadete poolest. Kalning ei suhtunud ettepanekusse vaimus-tusega. Sellele viitab Tšernõhhi tõdemus, et Kalning võib jääda valitsuse koos-seisu, tegeldes Nõukogude Liidule lähenemisega, ja et ettepanek võib mingis pers-pektiivis kõne alla tulla.⁶¹ Detsembris 1925 väliskaubanduse rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmele Boriss Stomonjakovile adresseeritud kirjas teatas kaubandus-esindaja Ševtsov, et juhul kui Läti-Nõukogude Kaubanduskoda peaks loodama,

siis me iseenesestmõistetavalt nõuame, et kojas oleksid sellised inimesed, kes on meile vaja-likud..⁶²

Otsus luua Eesti-Vene Kaubanduskoda langetati Moskvast. Pole täit selgust, kes olid 1923. aasta juunis loodud Kaubanduskoja loomise idee autoriteks. Eespool

⁵⁶ Petrovski Stomonjakovile 14.11.1926. AVPR 09-1-109-10, 99.

⁵⁷ Vt nt 9.5.1922 koostatud ülevaade: Nõukogude kaubandusesinduse ostud Soome firmadelt. KA, Cajander, III, 64.

⁵⁸ Tšernõhh Aralovile 11.11.1925. RGAE 413-5-1583, 220.

⁵⁹ Joung Riias 30.3.1921. US National Archives II, College Park, Maryland (NA II) RG-59 1177, R-2.

⁶⁰ Vt Tšernõhhi ülevaade Nõukogude Liitu sõitvatest Läti delegatsiooni liikmetest 17.10.1925. RGAE 413-2-2029, 54.

⁶¹ Samas.

⁶² Ševtsov Stomonjakovile 9.12.1925. RGAE 413-2029, 93.

oli juba juttu sellest, et koja loomise küsimus tõstus 1923. aasta juunis, kui Loode-Venemaa Oblastite Kaubanduskoja delegatsioon kohtus Eesti äriühingute esindajatega. Kaubandusesindaja Jurjev märgib selle kohta ainult seda, et koja loomist toetasid üksmeelselt kõik kohalolijad.⁶³ Kuid võib oletada, et venelased olid need, kes käisid välja idee luua Kaubanduskoda, nõudes seejuures asja esitamist nii, nagu pärineks algatus Eestist. Näiteks Läti puhul pidasid nii saadik kui ka kaubandusesindaja läbirääkimisi Kaubanduskoja loomiseks. Väliskaubanduse rahvakomissariaat aga nõudis, et kaubandusesindaja ei võtaks “mingil juhul” koja loomise initsiatiivi enda peale ja et algatus selleks peaks tulema Lätist.⁶⁴ Võib ka öelda, et kui Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja loojad oluksid Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnale või kaubandusesindusele mingil moel sobimatud isikud, kukkunuks kogu üritus kohe läbi.

PÄTS JA KAAREL ROBERT PUSTA TAGANDAMINE

Nõukogude saatkond astus kohe, kui sai teatavaks välisminister Pusta kavatsus intensiivistada suure Balti liidu loomist, Pätsiga kontakti. Oli selge, et Pätsilt võis Pusta kavatsuste nurjamiseks abi saada. Pätsi usaldusmees Renning ütles juba 1925. aasta jaanuari algul otsekoheselt Nõukogude kaubandusesindajale, et jutt Balti koostööst on tühi jutt, sest majanduskriisis vaevlevat Eestit suudab aidata ainult Nõukogude Liit, mitte osalemine Nõukogude-vaenulikes liitudes.⁶⁵

16. jaanuaril 1925 kohtusid Helsingis Poola, Läti, Eesti ja Soome välisministrid. Arutati suure Balti liidu loomist. See oli Moskva silmis lubamatu, sest seda kardeti. Näiteks 1926. aasta oktoobris välisasjade rahvakomissariale Tšitšerinile saadetud kirjas hoiatas Kliment Vorošilov välisasjade rahvakomissariaati sammude eest, mis võiksid kaasa tuua suure Balti liidu moodustamise:

Minna edasisele lähenemisele ja luua Leedus selline kujutus, et Nõukogude Liit ei luba tema sõjalist purustamist, /.../ tähendaks, et lootsime ise enda vastu bloki merest mereni.⁶⁶

Nõukogude valitsus ähvardas Kominterni tegevuse paljastamise ja Balti liidu loomise katsete jätkumise korral Eestit majandusblokaadiga. Hakati rääkima koguni uue sadama rajamisest Leningradi ja transiidi ümbersuunamisest Riiga. Kõik see oli puhtakujuline šantaaž. Saadiku ja välisasjade rahvakomissariaadi kirj vahetuses tunnistati majandusblokaad teostatavaks, sest see andnuks valusa hoobi Nõukogude Liidu väliskaubandusele.⁶⁷ Ometi otsustati Eesti valitsust šantažeerida ja teha seda Pätsi kaudu. Jaanuari algul saatis saadik Petrovski Pätsi juurde kaubandusesinduse nõuniku Volkovi. 13. jaanuaril kandis Petrovski välisasjade rahvakomissariaadile ette Volkovi ja Pätsi jutuajamise tulemustest:

⁶³ Jurjev Krassinile 10.5.1924. RGAE 413-2-1855, 14.

⁶⁴ Väliskaubanduse rahvakomissariaadi majandus- ja õigusosakonna koosoleku protokoll 1.12.1925. RGAE 413-5-1583, 233.

⁶⁵ Petrovski Kopile 12.1.1925. AVPR 0154-14-12-5, 15.

⁶⁶ AVPR 028-/-2-48, 2-3.

⁶⁷ Vt Petrovski Kopile 12.1.1925. AVPR 0154-14-12-5, 15-16.

Kui Päts /.../ sai temalt teada kavandatavast muutusest meie kaubanduspoliitikas, tänas teda tuliselt visiidi eest ja päris sellise pöörde põhjuste kohta. Volkov teeskles, et ei tea, aga siis pakkus välja, et see tuleneb sisemise üleoleku puudumisest, ajakirjanduse toonist, Eesti välispoliitikast (Inglismaa ja Balti liit). /.../ Mis puutub Balti liitu, siis Päts ütles üsna küüniliselt, et Pusta võib lobiseda, nii palju kui tahab, aga rumalusi teha tal ei lasta. Helsingi konverents piirdub jutuajamistega ja väikeste küsimuste lahendamisega ning mingit kõrget poliitikat seal ei tule. Mingisugusest Balti liidust või mingist muust asjast, mis võiks kutsuda välja meie rahulolematuse, ei saa juttugi olla. Tema, Päts, olgugi et haige, sõidab kohe presidendi [riigivanema] juurde ja palub tal teha mulle sealsamas vastuvõtul rahustava avalduse ning kinnituse tema püüdest headeks suheteks ka meiega.⁶⁸

Päts olevat teatanud ka kaubandusesindajale, et Eesti saab püsida ainult siis, kui säilivad majandussuhted Nõukogude Liiduga.⁶⁹ 28. jaanuaril aga teavitas Petrovski välisasjade rahvakomissariaati vestlusest Renninguga, kes olevat tulnud tema juurde Pätsi käsul ja teatanud, et seoses Nõukogude saatkonna rahulolematusega ning Pusta kergemeelse esinemisega⁷⁰ on mõjud ringkonnad otsustanud ta maha võtta. Petrovski järgi oli Renning väitnud, et küsimus on juba otsustatud, kuid et kogu asi võtab veel veidi aega, mille vältel peaks saadik surveavaldusest hoiduma, et mitte tekitada muljet, nagu oleks Pusta saatkonna survele maha võetud.⁷¹

Pusta tagandamist puudutav mõttevahetus saatkonna, kaubandusesinduse ja Pätsi vahel kestis kuni Pusta tagasiastumiseni 1925. aasta augustis. 11. märtsil 1925 teatas Petrovski Moskvasse vestlusest Pätsiga, mis oli toimunud kaubandusesindaja juures Eesti-Vene Kaubanduskoja tegelastele korraldatud õhtusöögil. Petrovski väitis seejuures, et tervelt kolmetunnises vestluses olevat Päts kõnelnud temaga "täiesti avameelselt". Selles vestluses kurtis Päts raskuste üle, mis ei võimaldanud Pustat kohe kõrvaldada, ja teatas, et kavatseb Pusta-sugustest vabaneamiseks alustada võitlust põhiseaduse muutmiseks:

Päts kõneles minuga täiesti avameelselt. Ta ütles, et peaaegu keegi ei ole Pustaga rahul ja et teda peetakse täiesti kõlbmatuks. Teda oli tahetud maha võtta, aga asi on raske. Konstitutsiooni järgi on kogu võim parlamendi käes. Presidenti ei ole. Riigivanem on ainult kabineti juht. Päts leiab, et see näilik demokratism osutub tegelikkuses sajapealistest gruppidest ja grupikestest koosneva parlamendi diktatuuriks. Tuleb, ja seda eriti nüüd, koalitsioonivalitsuse korral, arvestada "iga lobisejaga". Pusta on Tõnissoni kreaatur..., kelle rühm parlamendis sulas kuue inimeseni, aga kes koalitsiooni kasutades mängib suurt rolli ja kes tahaks mängida veelgi suuremat rolli. Konstitutsiooni järgi on kogu võim parlamendi käes. Ainus väljapääs on muuta põhiseadust ja sinna sisse kirjutada presidendi ametikoht. Selles suunas teeb tema, Päts, praegu tööd. /.../ Praeguses olukorras, kus kõige suurem partei, Pätsi ja Laidoneri põllumeeste partei, kasutab kõigist häältest parlamendis ainult 20 ning kui ainus võim on koalitsioonivalitsus, on kõlbmatuks osutunud ministri väljavahetamine üsna raske... /.../ Pärast Pariisi-visitit peab Pusta ennast suureks poliitikuks, aga tegelikult puudub tal selleks piisav kvalifikatsioon.⁷²

⁶⁸ Petrovski Kopile 13.1.1925. AVPR 0154-14-12-5, 33.

⁶⁹ Ševtsov Frumkinile 26.6.1925. RGAE 413-2-2055, 99p.

⁷⁰ Siin on mõeldud Aftonbladetis 14.12.1925 ilmunud Pusta intervjuud. Välisminister süüdistas selge sõnaga Moskvat detsembrimässu ettevalmistamises.

⁷¹ Petrovski Kopile 28.1.1925. AVPR 0154-12-14-5, 72–73.

⁷² Petrovski Kopile 11.3.1925. AVPR 0154-14-12-5, 103. Nagu nähtub kirjale tehtud märkest, adresseeriti see ka välisasjade rahvakomissarile Tšitšerinile.

1925. aasta aprilli algul teatas Petrovski välisasjade rahvakomissariaadile, et ta oli Pusta lahkumise võimalusest rääkinud Renningu, Revaler Bote ajakirjaniku Edgar Meschingu ja Vaba Maa peatoimetaja Eduard Laamaniga.

Kõik nad arvavad, et küsimus suhetest meiega omab siin peamist rolli. Kuid väiksem tähtsus pole nende sõnade järgi ka Pusta üldisel agitatsioonil. Nad räägivad tema üsna pingelistest suhetest kindral Laidoneriga, kes on parlamendi väliskomisjoni esimees. Kõik see langeb kokku meie asjadega, kuna mulle on hästi teada, et Laidoner – nii nagu kogu tema partei /põllumehed/ eesotsas Pätsiga – on Pusta suure poliitika vastane ja meiega heade suhete pooldaja. Ja pole kahtlust, et Pusta lahkumises saab olema mängus sellesama Pätsi käsi, kes kõikides jutuajamistes minuga väljendas rahulolematust Pustaga ning kes pidas soovitavaks tema peatset lahkumist.⁷³

Petrovski 15. aprillil välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmele Semjon Aralovile kirjutatud kirjast selgub, et Renning oli ilmselt Pätsi nimel läinud saadiku juurde Pusta-vastast tegevust kooskõlastama:

Just praegu saabus minu juurde Renning väga huvitava ettepanekuga, mis kahtlemata ei tulnud temalt, vaid Pätsilt endalt, ja selle kohta olid isegi mõned vihjed. Eelkõige palus ta mind mitte avaldada lähematel päevadel Pustale survet, kuna pressingud, arvestades prestiiži, segaksid Pusta tagasiastumise korraldamist. Renning räägib, et mõned päevad tagasi riputas Pusta end Pätsi külge erilisel eesmärgil, saamaks teada, et kas on õige, et pean [Petrovski] teda takistuseks, poputamaks häid suhteid Eesti ja Nõukogude Liidu vahel. Päts andis põikleva vastuse, teatades, et oleks üsna naiivne pidada üht inimest, isegi ministrit, otsustavaks teguriks selles asjas, aga temale teadaolevatel andmetel pole Pusta võimeline pidama häid suhteid meiega.⁷⁴

Lisaks sellele tegi Renning Petrovskile ettepaneku avaldada ajakirjanduses intervjuu, milles Petrovski teataks soovist sõlmida mittekallaletungileping ja ka seda, et Eesti raske majanduslik olukord nõuab majandussuhete arendamist Nõukogude Liiduga. Renning teatas ka, et Päts peaks intervjuu teksti üle vaatama.⁷⁵

29. aprillil kirjutas Petrovski välisasjade rahvakomissariaadile pika ettekande, milles ta analüüsis Eesti välis- ja sisepoliitika võimalikke arenguid ning seda seoses Pusta isikuga. Saadik leidis, et Prantsuse ja Poola orientatsioonil puuduvad Eestis toetajad ning ainult ära kasutades pärast 1. detsembrit puhkenud üldist häiret ja koalitsioonivalitsuse olemasolu võis Pusta ilma igasuguse opositsioonita sellist poliitikat teha. Aga mingem edasi selle osaga Petrovski ettekandest, mis puudutab eelkõige Põllumeestekogude liidrite rahulolematust Pusta isikuga:

Viimasel ajal pani terve rida fakte teatud grupid, esmajärjekorras põllumeeste grupi, võimendama Pusta-vastast kampaaniat. Üheks selliseks faktoriks oli just nagu küsimus sõpruslepingust Türgiga, millele justkui olnuks vastu Inglismaa ja mis seepärast sai Riigikogu väliskomisjoni poolt tagasi lükatud. Teiseks momendiks oli Riia konverents ja üldse Nõukogude Liidus rahulolematust tekitavad sõjalised suhted Poolaga. /.../ Pusta poliitika tekitas konflikti Pätsi grupiga, kes seisab lähenemise eest Inglismaa ja meiega, nagu seda rõhutas Laidoner jaanuaris Riigikogus peetud suures kõnes. Ja sellest konflikt Laidoneri ning Pusta vahel, mis viimasel ajal teravnes selleni, et Pusta justkui keeldus minemast väliskomisjoni istungile, mida juhatab Laidoner.⁷⁶

⁷³ Petrovski Aralovile 7.4.1925. AVPR 0154-14-12-5, 126.

⁷⁴ Petrovski Aralovile 15.4.1925. AVPR 0154-14-12-5, 135–136.

⁷⁵ Samas, 136.

⁷⁶ Petrovski Aralovile 29.4.1925. AVPR 0154-14-12-5, 167–169.

Tõsi, Pusta-vastases tegevuses ei piirdunud saadik Petrovski ainult Eesti poliitikute, ajakirjanike ja ärimeestega. 14. mail 1925 teatas ta Moskvasse kõnelusest Saksa Tallinna saadikuga Wolfgang Frankiga:

...puudutasin seda teemat, veendes teda, et Pusta näol on Saksamaal tegemist tigea vaenlasega. Lähtusin sellest, et sakslased, endised parunid, mängivad siin teatud rolli ja et Pusta lahkumise asjus võiks Frank ka omalt poolt midagi teha. Frank nõustus minuga ja tunnistas, et Pusta lahkumise samm oleks väga soovitatav Saksamaale.⁷⁷

Oma teatud tegevusetust Pusta kõrvaldamise küsimuses vabandas Pusta-vastane opositsioon ka Harju panga pankrotiga. Tõenäoliselt oli Renning see, kes teatas kaubandusesindaja Ševtsovile, et Harju panga pankrot on Pätsi, Laidoneri ja teiste mõjukate Põllumeestekogudesse kuuluvate isikute positsioone nõrgendanud ning seepärast peab Moskva Pustast lahtisaamisega sügiseni ootama. Seepeale leidis kaubandusesindaja Moskvasse saadetud ettekandes, et kui anda kas või tühised tellimused Balti Laevaremondiehitustehasele⁷⁸ ja teistele ettevõtetele, mille juhatuses istusid samuti Põllumeestekogude liidrid, saaks Pusta kohe kõrvaldatud.⁷⁹ Kuid tellimusi ei tulnud. 1925. aasta augusti lõpul nõudis Päts Ševtsovilt, et Moskva annaks kas või mingisugusedki tellimused, mis võimaldaksid tal täita kõik Nõukogude valitsuse nõudmised.⁸⁰

29. augustil arutati Pusta saatust Riigikogu väliskomisjoni istungil. Siin leiti, et välisminister polnud arvestanud väliskomisjoni seisukohti.⁸¹ Sisuliselt tähendas see välisministrile umbusalduse avaldamist. Juba mõni päev pärast seda võis kaubandusesindaja Ševtsov Moskvasse teatada, et Eesti ühiskondlikud ja poliitilised ringkonnad olid astunud samme, et kõrvaldada pidurdavad momendid kahe riigi vahelistest majanduslikest ning poliitilistest suhetest. Ta tõi näiteks selle, et järjekordne Tallinnas toimuma pidav Balti konverents oli edasi lükatud ja et Pusta oli faktiliselt ametist eemaldatud. Edasi jätkas Ševtsov juba Pätsi tegevuse kirjeldamisega:

...nüüd nõuavad endise riigivanema Pätsi juhitud kaubandus-tööstusringkonnad ja väljapaistvad ühiskonnaelutegelased tungivalt, et me annaksime mingisugused tellimused, mis annaksid neile võimaluse viia edaspidi ellu kõik meie soovid.⁸²

Ja tellimused ilmselt tulidki. 19. oktoobril saatis USA Riia saadik Frederick W. B. Coleman Riigidepartemangule ettekande Eestis 1925. aasta septembris toimunu kohta. Selles märgiti, et Nõukogude kaubandusesindus ostab järgmise kaheksa kuu jooksul Eesti paberitöösturilt 2 406 417 dollari eest paberit. Ettekandes räägiti ka kuuldustest, mille kohaselt pidi Nõukogude Liit andma peatselt tellimused ka naha- ja tekstiilitööstusele.⁸³

⁷⁷ Petrovski Aralovile 14.5.1925. AVPR 0154-14-12-5, 133.

⁷⁸ Viimase nõukogus istus ka Voldemar Päts.

⁷⁹ Ševtsov Frumkinile 26.6.1925. RGAE 413-2-2055, 98.

⁸⁰ Ševtsov Frumkinile 2.9.1925. RGAE 413-2-2055, 108–109.

⁸¹ **Arumäe, H.** Karl Robert Pusta välisministrina 1924–1925. – Acta Historica Tallinnensia, 1991, 1, 145.

⁸² Ševtsov Frumkinile 2.9.1925. RGAE 413-2-2055, 108–108p.

⁸³ Coleman Riist 19.10.1925 (Survey of conditions in Esthonia during the month of September, 1925). NA II RG-59 M1170 R-2.

Pusta-küsimus lahenes lõplikult alles 5. oktoobril 1925, kui Riigikogu vabastas Pusta ametist. Uueks välisministriks sai 1920. aastal välisminister olnud Eesti Moskva saadik Ado Birk. See põhjustas mitmesuguseid kuuldusi ja kahjustas kindlasti Eesti mainet. Coleman teatas Washingtoni kuuldustest, et Birgi kandidatuur oli eelnevalt Moskva heakskiidu saanud. Saadik tõdes, et pole sugugi ebatõenäoline väide, et Nõukogude valitsus on eestlastele välisministri peale sundinud.⁸⁴ Birk oli juba 1920. aastal, Poola ja Nõukogude Venemaa sõja ajal venelastele kinnitanud, et ta on Eesti ning Nõukogude Venemaa lähenemise pooldaja, ja väitnud, et niikaua kuni tema on välisminister, ei aja mis tahes Inglise salasepitsused ning lubadused Eestit idanaabriga tülli.⁸⁵ Birk oli tõepoolest sel hetkel Moskvale igati vastuvõetav isik Eesti välisministri kohale.

Seega näitab välisasjade rahvakomissariaadi ja saatkonna vaheline kirjavahetus, samuti kaubandusesinduse kirjavahetus väliskaubanduse rahvakomissariaadiga, et Pätsile oli ette nähtud oma roll saatkonna ning kaubandusesinduse plaanides ja et ta oli peaosaline Pusta ametist vabastamises. Moskva oli talle tänulik, et kavatsus moodustada suur Balti liit nurjati ka Eesti-siseste jõudude abil. 1925. aastaga, Pusta lahkumisega, lõppes suure Balti Liidu loomise üks kõige intensiivsem periood ja sellist liitu ei loodud kunagi. Tabavalt kõlab Rudolf Holsti hinnang Pusta lahkumise asjaolusid kommenteerides:

...eestlased näivad unustavat, et Pusta on euroopaliku tähtsusega poliitik, kes ainsana peale Laidoneri võiks Eesti nimel esineda kõikjal Euroopas, ja tema kukutamisel halvasti valitud kallalategidega on kogu riigile negatiivsed tagajärjed.⁸⁶

EESTI – NÕUKOGUDE LIIDU KAUBANDUSLEPING

Juba 1924. aasta sügisel, Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja piduliku avamise eel, ilmusid eesti ajakirjanduses teated, et peatselt alustab Nõukogude Liit Eesti ja ka Lätiga läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimiseks. Soome Tallinna esindaja, kes toona selles osas olukorda analüüsis, teatas Helsingisse, et eestlaste seas on üldine arvamus, et Eestil ei ole kaubandusläbirääkimistest suuremat kasu. Ta tõdes, et Eesti välisministeeriumis ollakse veendunud, et Nõukogude Liit ei teinud läbirääkimiste alustamise ettepanekut seepärast, et ta oleks tahtnud Eesti ja Lätiga kaubandust arendada, vaid hoopis teistel eesmärkidel:

Venemaa poliitika on kaubandussuhetes viimastel aegadel suundunud selles suunas, et see on teinud kõik mis võimalik nende väikeste maade majandusliku olukorra raskendamiseks, tõestamiseks kogu maailmale, et nad ei suuda oma jõududega ja ilma Venemaata hakkama saada.⁸⁷

⁸⁴ Coleman Riiast 26.10.1925. NA II RG-59 M1170 R-4.

⁸⁵ Gukovski ettekanne 28.8.1920. RGAE 413-2-335, 1.

⁸⁶ **Arumäe, H.** Karl Robert Pusta välisministrina 1924–1925, 149.

⁸⁷ Soome välisministeeriumi poliitilise ja kaubandusosakonna info 1.10.1924. KA TPK 1924 Hp 5.

Ettekanne oli just nagu hoiatuseks Soomele idakaubandusega mitte kaasa minna. Soomlane märkis veel, et eestlased on viimasel ajal, ehkki liiga hilja, ärganud ja võtnud tarvitusele abinõud majandusliku orientatsiooni muutmiseks.⁸⁸

Pätsi ja temaga seotud ringkondade algatusel võeti 1926. aasta septembri lõpul toimunud Kaubanduskoja istungil vastu resolutsioon, milles nõuti suurtööstuse huvidele viidates majandusministeeriumilt Eesti ja Nõukogude Liidu majandussuhete korrastamist, st uue kaubanduslepingu sõlmimist.⁸⁹ Teiselt poolt tekitasid Nõukogude Liidu – Läti kaubanduslääbirääkimised ja lepingu sõlmimine 1927. aastal Eesti idaturule orienteeritud ringkondades kadedust, et lõunanaaber võib idakaubandusest liiga suuri kasumeid saada.⁹⁰ Nõukogude Liit andis kaubanduslepinguga seoses lubaduse, et suurendab läbi Läti minevate Nõukogude kaupade transiiti igal lepingu kehtivuse aastal 10 protsenti.⁹¹ Sama aasta augusti lõpul teatas Riigikogu liige Päts Petrovskile, et Eesti püüab järgneda Läti eeskujule ja sõlmida Nõukogude Liiduga samasuguse kaubanduslepingu.⁹²

Nagu nähtub Stomonjakovi 1927. aasta juulis Tallinna saatkonnale kirjutatud kirjast, oli Moskva valmis sõlmima Eestiga kaubanduslepingu, “et luua soodsam atmosfäär”, kuid tellimused Eesti tekstiili-, metalli- ja paberitööstusele seostati nn garantiilepingu (mittekallaletungilepingu) sõlmimisega.⁹³ Teemanti ja Tõnissoni juhitud valitsused aga ei nõustunud Nõukogude Liidu esitatud tingimustel lepingut sõlmima. Erinevalt teistest Eesti poliitikutest avaldas Päts korduvalt valmisolekut sõlmida garantiileping Nõukogude Liidule sobivatel tingimustel. Näiteks Petrovski järgi oli Päts 1926. aasta novembris Nõukogude saatkonnas Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva tähistamiseks korraldatud vastuvõtul ja vastuseks välisminister Friedrich Akeli väitele, et kui garantiilepingu sõlmimine oleneks ainult Eestist, siis võiks selle kohe alla kirjutada, karjatanud Päts:

Ma annan Teile selleks oma õnnistuse.⁹⁴

Teiselt poolt astus Kaubanduskoda, ilmselt taktikalistel kaalutlustel, sammu tagasi. Kojas juhatuse 1928. aasta oktoobris Nõukogude Liidu Tallinna kaubandusesindusele saadetud kirjas tõdeti, et iga ebaõige samm kahe maa vahelistes majanduslikes suhetes võiks olukorda raskendada ja et sellega on seletatav Kaubanduskoja passiivsus antud küsimuses.⁹⁵

⁸⁸ Samas.

⁸⁹ Resolutsiooni tekst. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-73, 13–14; Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja kiri majandusministrile 8.10.1926 ja Rudolf Renningu ettekanne “Eesti tööstus ja Nõukogude Liidu turg”. ERA 73-1-983, 22–22p, 124–134.

⁹⁰ Vt Petrovski Stomonjakovile 14.5.1927. AVPR 0154-18-20-4, 132.

⁹¹ Rudzutak Läti teedeministrile 2.6.1927. RGAE 413-13-1772, 77.

⁹² Petrovski Stomonjakovile 31.8.1927. AVPR 04-47-294-54283, 39.

⁹³ Stomonjakov Šteinile 18.7.1927. AVPR 04-47-294-54284, 49; vt ka Poliitbüroo protokoll 17.3.1927. Российский государственный архив социально-политической истории, Москва (RGASPI) 17-162-4, 80–81; vt ka Laretei Moskvast 22.9.1927. ERA 957-13-9, 39.

⁹⁴ Petrovski Stomonjakovile 13.11.1926. AVPR 09-1-109-10, 94.

⁹⁵ Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoda Nõukogude kaubandusesindusele 27.10.1928. RGAE 5240-19-1694, 11.

4. detsembril 1928 tuli võimule sotsialistidest, tööerakondlastest ja Kristlikust Rahvaerakonnast koosnev valitsus. Riigivanemaks sai sotsialist Rei. 1928. aasta detsembris tõstatas välisministri abi August Schmidt vestluses Nõukogude saadikuga küsimuse uue kaubanduslepingu sõlmimisest.⁹⁶

Välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et ettepanekust tuleb kinni haarata.

Samas tõdeti memorandumis, et Eesti väikese ostujõuga turg ei saa Nõukogude Liitu huvitada mitte majanduslikust, vaid eeskätt poliitilisest aspektist lähtudes – poliitilise mõju saavutamiseks:

...kui mõne miljoni abil, mis kujutavad endast tühist kübet meie sisseveooperatsioonides, kindlustada Eesti tööstus pidevate tellimustega, siis saame võimaluse neid ära osta, ja seda on vaja teha, rääkimata juba sellest, et meie ja eestlaste vahelise kaubanduslepingu allakirjutamine /.../ nõuab meilt seda juba iseenesest.⁹⁷

Samalaadse sisuga on ka kaubandusesindaja Ševtsovi juba 1925. aasta oktoobris Krassinile adresseeritud ettekanne, milles ta käsitles Eestile ja Lätile antavaid tellimusi:

Tellimuste abil võidame enda poole mõjukad isikud valitsustes. Lisaks sellele peame neilt nõudma kohustust lubada meie kaubad, millele me nõuame tollialandusi, Baltimaade turgudele... Ma arvan, et sellisel teel suudame saada järgmist kasu: /.../ suudame avaldada mõju valitsevatele ringkondadele ja sellest tulenevalt mõjutada ka Baltimaade poliitikat.⁹⁸

Miks kritiseeriti Eestis kavatsust sõlmida kaubandusleping Nõukogude Liiduga? Kindlasti idakaubanduse varasemate kogemuste tõttu. Tallinnas teati ka seda, mis-sugused on Nõukogude Liidu majandussuhted teiste riikidega. Teati, mis oli juhtunud Lätiga pärast seda, kui sotsiaaldemokraat Fēlikss Cielēnsi juhitud valitsus oli sõlminud 1927. aastal idanaabriga kaubanduslepingu. Juba 1926. aasta novembris, kui välisasjade rahvakomissariaati olid jõudnud kuuldused, et Lätis võib võimule tulla sotsiaaldemokraatide ja talurahvaliidu koalitsioon, leiti, et see vastaks igati Nõukogude Liidu huvidele. Välisasjade rahvakomissariaadis oldi veendunud, et sotsiaaldemokraadid suhtuvad Nõukogude Liitu palju sõbralikumalt ja on valmis garantiilepingut sõlmima.⁹⁹ Kuid seejuures soovitati Nõukogude Liidu tellimuste osas kaugeleulatuvaid lubadusi mitte anda. Kui sotsiaaldemokraadid tulid 1926. aasta detsembris võimule, siis teatas välisasjade rahvakomissariaat saadikule Riias, et kui sotsiaaldemokraadist välisminister Cielēns või keegi teine sotsiaaldemokraatliku partei juhtkonnast peaks tõstatama küsimuse Nõukogude tellimustest Läti tööstusele, siis tuleb mõista anda, et see sõltub eelkõige sellest, missugust poliitikat hakkab uus valitsus Nõukogude Liidu suhtes teostama. Cielēnsile ja sotsiaaldemokraatliku partei juhtkonnale soovitati mitteametlikult teatada, et Nõukogude valitsus on valmis sõlmima soodsa kaubanduslepingu ning andma lubaduse, et Läti saab kolme aasta jooksul igal aastal tellimusi 6 000 000 rubla

⁹⁶ Väljakirjutis Petrovski kirjast Stomonjakovile 13.12.1928. AVPR 0154-21-28-28-11, 1.

⁹⁷ Nõukogude Liidu Eestis asuva kaubandusesinduse tegevusest. Eesti väliskaubanduslike operatsioonide üldine iseloom ja Nõukogude Liidu suhe sellesse 10.11.1929. GARF 374-28-3249, 14–17.

⁹⁸ Väljakirjutis Ševtsovi ettekandest Krassinile 9.10.1925. RGAE 413-5-1583, 140–141.

⁹⁹ Stomonjakov Aralovile 6.11.1926. AVPR 028-/-/3-106, 4–6.

eest. Seejuures aga öeldi otse välja, et Läti valitsus peab muutma oma senist vaenulikku poliitikat Nõukogude Liidu suhtes ja sõlmima garantiilepingu.¹⁰⁰ Tõsi, peaminister Margers Skujenieksi ei peetud Nõukogude Liidu sõbraks, vaid pigem Nõukogude-vaenulikuks isikuks. Nõukogude Liidu Riia saatkonnas ei tekitanud vaimustust ka vasakpoolse valitsuse välispoliitiline deklaratsioon. Seda selles osas, kus räägiti võimalusest sõlmida garantiileping Nõukogude Liiduga Soome ja Eesti seisukohti arvestades.¹⁰¹ 1926. aasta sügisel garantiilepingu sõlmimise üle Riiga läbirääkimisi pidama saabunud Nõukogude Venemaa sõjaväeluure looja, endine Nõukogude Liidu saadik Lätis, hetkel välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Aralov andiski vasakpoolsetele sotsiaaldemokraatidele mõista, et Moskva on valmis valitsuses olevaid sotsiaaldemokraate toetama – andma Lätile tellimused, aga seda ainult juhul kui valitsus sõlmib Nõukogude Liiduga garantiilepingu ja loobub senisest välispoliitikast. Kuid eelnevalt hoiatas välisasjade rahvakomissariaat Aralovit, et tellimuste osas on Nõukogude Liidu võimalused piiratud.¹⁰² Mida aga vastasid vasakpoolsete sotsiaaldemokraatide liidrid? Aralovi järgi teatasid nad, et sotsiaaldemokraatlik partei ei suuda ajada aktiivset poliitikat Nõukogude Liidule lähenemise suunas ja et kui nad seda teevad, siis lükatakse nad võimult kas parlamentaarsel teel või fašistliku riigipöörde abil. Vasakpoolsete sotsiaaldemokraatide üks liidreid Fricis Menderts teatas koguni, et sotsiaaldemokraadid soovivad, et Nõukogude Liit vallutaks ja sovetiseeriks Läti, sest nemad, sotsiaaldemokraadid, pole suutelised Lätit sotsialistlikuks muutma.¹⁰³ Kuid üsna pea kogusid nad julgust ja teatasid, et orienteerivad Läti poliitika Nõukogude Liidule.¹⁰⁴

Nõukogude Liidu Riia kaubandusesinduses pooldati kaubanduslepingu sõlmimist Lätiga. Viidates sellele, missugust rolli olid Balti sadamad tsaaririigi majanduses mänginud, märkis kaubandusesindaja, et Moskvast ei mõisteta veel, et Nõukogude Liidu poliitilisi eesmärke Balti riikides on võimalik saavutada ainult majandusliku mõju kaudu. Kaubandusesindaja tegi ettepaneku pidada tellimuste andmisel silmas eeskätt seda, kuidas tellimuse saaja suudab mõjutada riigi poliitikat Nõukogude Liidule soovitavas suunas.

Selline olukord,

kirjutas kaubandusesindaja,

seob meiega Läti mõjukad ringkonnad ja tänu sellele me ei saa mitte ainult täielikku majanduslikku mõju Läti üle, vaid ka poliitilise mõju, mille abil eraldame Läti ülejäänud Balti riikidest.¹⁰⁵

Ühes teises ettekandes viitas kaubandusesindaja sellele, et kui Nõukogude Liit ei haara Läti poliitilist eliiti kaasa, suureneb Lätis Inglismaa mõju.¹⁰⁶ Nõukogude

¹⁰⁰ Stomonjakov Aralovile 18.12.1926. AVPR 09-1-52-5, 93.

¹⁰¹ Aralov Stomonjakovile 22.12.1926. AVPR 09-1-52-5, 102–104.

¹⁰² Stomonjakov Aralovile 1.12.1926. AVPR 09-1-52-5, 68.

¹⁰³ Aralovi päevik 21.12.1926. AVPR 09-1-52-5, 98.

¹⁰⁴ Aralovi päevik 22.1.1926. AVPR 09-2-16-32, 84.

¹⁰⁵ Ševtsov Mikojanile 26.1.1927. AVPR 09-2-16-32, 67.

¹⁰⁶ Ševtsov Mikojanile 26.1.1927. AVPR 09-2-16-32, 200.

kaubandusesinduse manipulatsioonide kohta tegid oma tähelepanekud ka ameeriklased. 1929. aasta jaanuaris teatas USA Riia konsulaat Riigidepartemangule ühe Ameerika ärimehetähelepanekutele viidates, missugustel kaalutlustel andis Nõukogude kaubandusesindus tellimusi Läti ettevõtetele:

Kaupade tellimused antakse vastavatele firmadele või tööstusettevõtetele poliitilistel kaalutlustel. Kui tööstusettevõtte teeb pakkumise, siis peab ta andma kaubandusesindusele soovitajate nimekirja, st oma sõprade nimekirja, kellel on poliitiline positsioon Lätis – valitsuse ja parlamendi liikmed või mõjukad parteijuhid.¹⁰⁷

Läti opositsioon, osa koalitsiooni kuuluvate erakondade liikmetest ja tööstus- ning kaubandusringkonnad olid algusest peale lepingu sõlmimise vastu ja ründasid seda ka pärast lepingu sõlmimist.¹⁰⁸

Mitmed Eesti poliitikud ja ka ajakirjandus kritiseerisid Läti-Nõukogude kaubanduslepingu sõlmimist.¹⁰⁹ Vaba Maa juhtkirjas “Quo vadis, Latvija” nimetati kaubanduslepingut “ülepeakaela valmis küpsetatud kõmulepinguks”, millel puudub tegelik majanduslik väärtus. Lehe veergudel tõdeti, et Läti – Nõukogude Liidu kaubandusleping pole majandusleping, vaid eeskätt poliitiline leping, õieti poliitiline mäng.¹¹⁰ Tõsi, pikemas perspektiivis võib lepingus näha Läti majandusele teatud kasu, kuid ennustused, et sellega kaasnevad ka negatiivsed tagajärjed, osutusid õigeaks.

Juba senisest majanduslikust vahekorrast ja Nõukogude Liidu – Läti majandussuhete arengust oli enamikule Eesti juhtivatest poliitikutest selge, et kaubanduslepingust idanaabriga pole midagi head oodata. Asja taga oli aga sotsialistide sinisilmsus ja teatud seltskonna, sealhulgas Pätsi majandushuvid. Sellest oldi teadlikud ka Moskvast. Vene allikates on märgitud, et Päts oli Tallinna Börsikomitee esimees, Eesti Krediidipanga suuraktsionär, aktsionär Tallinna-Pärnu ja Pärnu-Valga raudteed valdavas aktsiaseltsis ning isik, kellel oli märkimisväärne osa Ilmarise aktsiatest. Kõiges selles nägid venelased Pätsi isiklikku huvi kaubanduslepingu sõlmimise vastu: saada tellimused Ilmarise tehasele ja suurendada oma dividende Krediidipanga aktsionärina, arvestades, et pank võiks krediteerida Nõukogude Liidu tellimusi täitvaid Eesti ettevõtteid. On viidatud ka Pätsi kaalutlusele lõigata kaubanduslepingu sõlmimisest poliitilist profiiti: taastada Harju Panga pankrotiga äranullitud poliitiline reputatsioon.¹¹¹

1. veebruaril 1929 leidis välisasjade rahvakomissariaadi kolleegium, et kaubanduslepingu sõlmimine Eestiga on Nõukogude Liidu poliitilisi huve arvestades igati soovitav. Tingimuseks seati, et ametlik algatus peaks tulema Eestilt.¹¹² Algatus tuligi. 26. jaanuaril otsustas Kaubanduskoja juhatus teha valitsusele ettepaneku

¹⁰⁷ Ameerika Riia konsulaadi ettekanne (allkirjata) 10.7.1929. NA II RG-59 M1177, R-22.

¹⁰⁸ Vt nt *Latvis*, 3.1.; 10.1.; 15.8.1928.

¹⁰⁹ *Laretei Moskvast* 22.9.1927. ERA 957-13-9, 37.

¹¹⁰ *Vaba Maa*, 17.2.1928.

¹¹¹ Poliitilise mõju jaotumine Eesti majandusele. Allikas L 2. 28.8.1927. ERA(F) 138-1-27, 255.

¹¹² Väljakirjutis Välisasjade Rahvakomissariaadi Kolleegiumi protokollist 1.2.1929. AVPR 0154-21-28-11, 6.

alustada Nõukogude Liiduga läbirääkimisi.¹¹³ 18. veebruaril 1929 teatas Eesti, et on valmis alustama Nõukogude Liiduga läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimiseks.¹¹⁴ Nõukogude saatkonna pinnasondeerimise tulemusel määras Eesti valitsus 19. aprillil Eesti – Nõukogude Liidu kaubanduslepingu eelläbirääkimiste pidamiseks komisjoni, kelle juhiks määrati Päts.¹¹⁵ Nõukogude delegatsiooni koosseisu pani paika Poliitbüroo, kes määras delegatsiooni juhiks saadik Petrovski.¹¹⁶

Lepingu sõlmimiseks peetud eelläbirääkimistel vaieldi kõige enam kaubavahetuse tasakaalu, kaubakoguste kindlaksmääramise ja Nõukogude kaubandusesinduse eksterritoriaalsuse üle. Mitmed Eesti poliitikud esitasid läbirääkimiste käigus kaubakogustest konkreetse küsimuse: kui palju kavatseb Nõukogude Liit väliskaubanduse monopoli tingimustes Eestist osta ja kui palju oma kaupu Eestis müüa. Sooviti, et kaubakogused määrataks kindlaks.

Küsimus kaubavahetuse tasakaalust tõstatati juba enne kaubanduslepingu sõlmimist. Juba 1925. aastal nõudis kaubandus-tööstusministeerium kaubandusesindusele saadetud kirjas teatud kaupade osas kontingentide kindlaksmääramist.¹¹⁷ 1927. aasta mais tõstas Eesti Moskva saadik Heinrich Laretei välisasjade rahvakomissariaadis küsimuse kontingentide põhimõttest sõlmitavas kaubanduslepingus.¹¹⁸ Ka Eesti Välisministeeriumi 1929. aasta mais Eesti saadikutele saadetud ringkirjas teatati, et välisministeerium oli andnud kaubavahetuse tasakaalu põhimõttele eriti suure tähtsuse.¹¹⁹ See aga oli Moskvale vastuvõetamatu. Seega pole õige väide, et kontingendileping polnud algusest peale kõne all.¹²⁰ Kaubavahetuse tasakaalust rääkis lepingu projekti 11. artikkel.¹²¹ Nõukogude pool taotles, et sõlmitaks tavaline kaubandusleping ilma kaubakoguseid kindlaks määramata, ega nõustunud sellist punkti lepingusse võtma. Suusõnal anti lubadus järgida kaubavahetuse tasakaalustatuse põhimõtet.¹²² Eesti vaidles vastu ka nõudmisele anda kaubandusesindajale ja tema 25–30 kaastöölisele eksterritoriaalsus.¹²³

Läbirääkimisi juhtiv Päts töötas salaja enda juhitud komisjonile vastu. See, mida Eesti delegatsiooni liikmed omavahel arutasid, jõudis Pätsi kaudu Renningu vahendusel Petrovskini: näiteks komisjoni suhtumine kaubakogustesse ja Nõuko-

¹¹³ Eesti-Nõukogude Kaubanduskoja 1929. aasta tegevuse aruanne. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-111, 2.

¹¹⁴ Välisministeerium saadikule Moskvast 18.2.1929. ERA 957-13-267, 282.

¹¹⁵ Välisminister Lattiku kiri Vabariigi Valitsusele 14.5.1929. ERA 957-13-267, 305.

¹¹⁶ Poliitbüroo otsus 19.4.1929. RGASPI 17-3-771, 7.

¹¹⁷ Kaubandus-tööstusministeerium Nõukogude Liidu Tallinna kaubandusesindusele (märts 1925). ERA 73-1-983, 12.

¹¹⁸ Laretei Moskvast 6.5.1925. ERA 957-13-9, 9.

¹¹⁹ Seljamaa Moskvast 23.3.1929. ERA 957-13-267, 289; välisministeerium saadikule Moskvast 14.3.1929. ERA 957-13-267, 287; Lattiku telegramm Seljamaale 10.4.1929. ERA 957-13-267, 292; välisministeerium saadikutele (mai) 1929. ERA 957-13-267, 336.

¹²⁰ Vt **Valge, J.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid, I, 1194.

¹²¹ Seljamaa Moskvast 23.3.1929. ERA 957-13-267, 289.

¹²² Vt Seljamaa Moskvast 16.4.1929. ERA 957-13-267, 298.

¹²³ Nõukogude delegatsiooni ettekanne Stomonjakovile ja Mikojanile Eestiga kaubanduslepingu sõlmimiseks peetud läbirääkimiste tulemustest 14.5.1929. AVPR 0154-21-28-11, 27–25.

gude kaubandusesinduse jaekaubandustegevusse Eestis. Päts ütles vastaspoolele, et koguste kindlaksmääramine pole oluline. Ta nõustus kontingentide küsimuse lahendamise kunagi hiljem tema, Nõukogude saadiku ja kaubandusesindaja vahel. Petrovski teavitab sellest Moskvat:

Pätsi ülesandel tuli Renning. Ta ütles kaubandusesinduse küsimuse kohta: eestlased kavatsevad lepingus teatada, et *status quo* jääb jõusse. Seoses sellega tahaksid nad täpselt määratleda, milles see *status quo* võiks seisneda, ja võimaluse korral pakkuda meile võimalust kõrvaldada kaubandusesinduse töös veel esinevad puudujäägid.¹²⁴

Selle avaldusega öeldi Nõukogude poolele juba enne ametlike läbirääkimiste algust ära, et kaubandusesinduse tegevust puudutavatele nõudmistele vaatamata ollakse nõus, et senine olukord jätkub.

Läti-Nõukogude kaubanduslepingus olid kontingendid kindlaks määratud. Seega oli olemas pretsedent, mis võimaldanuks sama sätte sissekirjutamise ka Eesti-Nõukogude kaubanduslepingusse. Tõsi, Nõukogude pool ei soovinud tegelikult ka Läti puhul selle klausli lepingusse kirjutamist. 1925. aasta detsembris kirjutas kaubandusesindaja Ševtsov Stomonjakovile:

Kui me hakkame lätlastega rääkima kaubanduslepingust, siis sellega seoses teatame, et me juba täidame Moskvast antud lubadusi, st et me anname Läti tööstusele ja põllumajandusele mõned tellimused, kusjuures meie lubaduste edasine teostumine oleneb eelkõige lätlastest endast, kui võrd nad ilmutavad paindlikkust meie nõudmistele elluviimise mõttes.¹²⁵

Edasi nähtub samast kirjast, et kaubandusesindajale oli Moskvast antud korraldus kaubakoguste kindlaksmääramisega mitte nõustuda:

Teie kirjast tehtavad järeldused seisnevad selles, et meie poolt võib anda ainult lubadusi tulevasteks tellimusteks, kuid pikaajalistest tellimustest kaheks-kolmeks aastaks ei saa juttugi olla...¹²⁶

Ametlikud läbirääkimised kaubanduslepingu sõlmimiseks algasid Tallinnas 4. mail. Otsustati, et ajakirjandust teavitatakse läbirääkimiste käigust ainult vastastikusel nõusolekul. Leping ise kirjutati alla 17. mail 1929. Eesti-Nõukogude kaubanduslepingu puhul oli tegemist hariliku enamsoodustuse põhimõtteel koostatud lepinguga, mis ei sisaldanud kindlaksmääratud tollisoodustusi. Leping ei sätestanud Nõukogude Liidu tellimusi Eesti tööstusele. Kaubavahetuse tasakaalu põhimõtet ei fikseeritud.¹²⁷ Kuna kaubakogused jäid kindlaks määramata, jättis see Nõukogude Liidule võimaluse siduda ühe või teise tellimuse andmine sellega, kui vastuvõetav on talle mõni Eesti poliitiline otsus.

Soomes nii ülepeakaela ei talitatud. 1920. aastate algul, kui kaubanduslepingu sõlmimine Nõukogude Venemaaga päevakorda tõusis, kutsus Soome välisministeerium ellu komitee, kes pidi Nõukogude Venemaaga sõlmitava kaubanduslepinguga seonduvat üksikasjalikult analüüsima. Komitee esitas välisministrile salajase raporti, mis saadeti teadmiseks ka presidendile. Raport sisaldas mitmesuguseid

¹²⁴ Petrovski päevik 7.3.–16.3.1929. AVPR 0154-2-27-5, 75.

¹²⁵ Ševtsov Stomonjakovile 9.12.1925. RGAE 413-2029, 93–92.

¹²⁶ Samas.

¹²⁷ Vt RT 9.8.1929, 878–891.

ettepanekuid ja seisukohti, mida läbirääkijatel soovitati arvesse võtta. Kuid juba raporti alguses tõdesid selle autorid, et võimalus sõlmida Nõukogude Venemaaga Soomele soodus kaubandusleping pole suur, kuna kahe riigi majanduslik kord on erinev ja kaubandusleping ei suuda sellest tulenevaid probleeme kõrvaldada. Raportis tõdeti, et kaubanduslepingu sõlmimine pole Nõukogude Venemaale poliitiliselt ja majanduslikult vältimatu. Raporti autorid leidsid, et niikaua kui Nõukogude Venemaal valitseb väliskaubanduse monopol, teeb bolševistlik valitsus oma vähesedki ostud hetke poliitilisest konjunktuurist lähtudes ja seda igasugustele kaubanduslepingutele ning majanduslikule kasule vaatamata:

Kaubanduslepingud on siis “a scrap of paper” – paberitükk.¹²⁸

Eesti ajakirjanduse toon oli lepingu sõlmimise suhtes enamasti vaenulik. Päevalehe veergudel avaldati arvamust, et on naiivne Nõukogude Liidult lepingu täitmist loota.¹²⁹ Postimees leidis, et valitsus polnud lepingu sõlmimisel arvestanud ühtki Riigikogu väliskomisjoni soovitusi: saada enamsoodustus vastastikusel alusel ja kohustada Nõukogude Liitu täitma Tartu rahulepingu majanduslubadusi. Lehe arvates oli leping sõna otseses mõttes Eestile kahjulik.¹³⁰ Üks kõige analüüsivamaid juhtkirju ilmus Revaler Botes. Selle pealkirjaks oli “Kaubandusleping Nõukogude Liiduga” ja see sisaldas üsna teravat kriitikat nii kaubanduslepingu sisu kui välisminister Lattiku vastu. Leht süüdistas välisministrit selles, et intervjuus, mille Lattik oli ajakirjandusele andnud, puudus kaubanduslepingu kohta täielik info:

Kriitika oli suunatud peamiselt järgmises suunas. Kõigepealt kaevati selle üle, et läbirääkimised olid toimunud salatsavas õhkkonnas. Teiseks: välisministeeriumit süüdistati selles, et see oli piisavalt leebe selles osas, mis puudutas Nõukogude kaubandusesinduse ametnikele eriliste privileegide garanteerimist. Ja lõpuks väljendasid teatud ringkonnad rahulolematust seepärast, et välisministeerium polnud suutnud võtta tõsiselt arvesse seda, et lepinguga nurjati kõik need eelised, mis olid saadud Eesti-Nõukogude rahulepinguga 1920. aastal.¹³¹

Ka Foreign Office’is leiti, et Päevalehe kriitika on õigustatud. Tõdeti, et lepingut oli rohkem vaja Nõukogude valitsusele, aga mitte Eestile. Foreign Office’i dokumentide hulgas leidub memorandum, mis lubab väita, et lepingu sõlmimise üksikasjadest ei teavitatud ka lääneriikides asuvaid Eesti välissaatkondi.¹³² Briti Tallinna esindaja C. B. Jerram, kes analüüsis kaubanduslepingu sõlmimist, pidi tõdema, et läbirääkimisi ja läbirääkimiste käiku hoiti salajas ning et läbirääkimisi saatis Eesti ärieringkondade kriitika.¹³³ Briti Riia saatkonna 1929. aasta aastaaruandest aga loeme:

See [kaubandusleping] ei sisalda märkimisväärse sisuga klausleid, aga lepingu allakirjutamine Nõukogude Liiduga tekitas Eesti ärieringkondades loomulikku kriitikat.¹³⁴

¹²⁸ Kaubanduslepingu komitee raport 24.11.1922. KA TPK 1921–1923 Ha4.

¹²⁹ Päevaleht, 22.5.1929. Collieri memorandum 7.6.1929. UKNA FO 371/13987, N2727/2442/59.

¹³⁰ Postimees, 18.5.1929.

¹³¹ Revaler Bote, 30.5.1929.

¹³² Vt Collieri memorandum 31.5.1929. UKNA FO 371/13987, N2591/2442/59.

¹³³ Jerram Tallinnast 22.5.1929. UKNA FO 371/13987, N2591/2442/59.

¹³⁴ Baltic States Annual Report 1929, 3.6.1930. UKNA FO 371/14782, N3721/299/59.

Selles osas, mis puudutas kriitikat Nõukogude saatkonna, kaubandusesinduse, Sovtorgfloti ja Naftasündikaadi eriliste privileegide ning ka personali suuruse kohta, olid ilmselged proportsioonid Eesti esindatusega Nõukogude Liidus. Eesti Poliitilise Politsei andmetel töötas 1929. aasta oktoobris nimetatud institutsioonides kokku 78 inimest, kellest 31 olid Eesti kodanikud.¹³⁵

Lepingu ratifitseerimisel Riigikogus ülistas lepingut Pätsi sugulane Mihkel Pung. Sotsialist Aleksander Oinas aga püüdis ümber lükata väited, et leping on ainult platooniline saavutus ja et erinevalt Läti – Nõukogude Liidu kaubanduslepingust on selle suureks puuduseks tellimuste nimekirja puudumine. Oinas maalis Riigikogule suhteliselt optimistliku pildi sellest, kuidas läbi Eesti kulgev Nõukogude transiit elavnema hakkab.¹³⁶ Ratifitseerimise seaduse teisel lugemisel teatas rahvaerakond, et kiidab ratifitseerimise heaks ainult mitmel tingimusel: kui leping ei anna Nõukogude Liidule Eesti turul mingeid eesõigusi, mis seaksid Eesti ärimhed halvemasse olukorda, ja kui eksterritoriaalsuse kindlustamine Nõukogude kaubandusesindusele ei tee võimatuks Eesti maksuameti kontrolli Nõukogude kaubandusesinduse tulude üle.¹³⁷

Eesti-Nõukogude kaubandusleping ei andnud Eesti majandusele mingit lisasüsti. Kaubanduslepingus ei korratud enam Tartu rahulepingu 16. artiklis sisalduvaid punkte. Sisuliselt tähendas see seda, et Eesti ütles lahti Nõukogude Venemaa poolt Tartus lubatud majanduslikest eelistest. Midagi võitsid võib-olla paberitootjad. Eesti ja Nõukogude Liidu kaubavahetus, mis kuni kaubalepingu sõlmimiseni püsis enam-vähem tasakaalus, muutus 1929. aastast Eestile passiivseks. Nõukogude Liit ostis peaaegu kaks korda vähem Eesti kaupu, Nõukogude kaupade müük Eestis aga suurenes. Ehkki Eesti oli tariifi transiidilt oluliselt alandanud, ei suunanud Nõukogude Liit oma kaubavooge Eesti kaudu. Kaubanduslepingu sõlmimiseks peetud läbirääkimiste ajal korraldasid Päts ja Renning Nõukogude delegatsiooni liikmetele ringsõidu metallitöötlemisega tegelevatesse ettevõtetesse.¹³⁸ Pärast lepingu sõlmimist jäi aga päevakorda tellimuste saamine Dvigateli tehasele.¹³⁹ Tegemist oli tehasega, millega olid seotud ka Pätsi majandushuvid. Selles osas ilmutas Päts erilist huvi. Saatkonna esimene sekretär Mihhail Buravtsev märkis 1930. aasta novembris, et Päts, viidates Fēnikssi tehasele antud tellimustele Lätis ja sellele, et Nõukogude Liit vajab vaguneid, nõuab uute läbirääkimiste alustamist Dvigateli tehasega.¹⁴⁰ Kuid ka mingitest olulistest tellimustest Dvigatelile

¹³⁵ Vt Coleman Riiast 14.1.1930; Carlson Tallinnast 10.1.1930. Nõukogude saatkonna, kaubandusesinduse, Sovtorgfloti ja Naftasündikaadi töötajate nimekiri seisuga oktoober 1929 (allikas: Poliitiline Politsei). NA II RG-59, M1170, R-13.

¹³⁶ Riigikogu IV koosseis. Täielikud protokollid. I istungjärk. 1. koosolekust 2. juulil 6. koosolekuni 26. juulil 1929. Tallinn, 1929, 50.

¹³⁷ Samas, 60.

¹³⁸ Eesti-Nõukogude Kaubanduskoja 1929. aasta tegevuse aruanne. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-111, 3.

¹³⁹ Kaubandus-tööstusministeerium Nõukogude kaubandusesindusele Tallinnas 4.12.1931. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11017-134, 1–3; Klinger Kaubandus-tööstusministeeriumile 28.8.1931. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-118a, 1–4.

¹⁴⁰ Buravtsevi päevik 11.–19.11.1930. AVPR 0154-22-30-6, 169.

ei tulnud midagi välja. Eriti tabavalt iseloomustas tekkinud olukorda Petrovski ja Renningu vestlus. Juba oktoobris 1929 kurtis Renning, et Eesti töösturid pilkavad teda tema illusioonide pärast ja ta ei või nende silma vaadata.¹⁴¹ Sama aasta oktoobris kirjutas Renning Nõukogude kaubandusesindajale, et talle oli lubatud teatada, missugused hakkavad olema konkreetset ülesanded Eesti metallitööstusele, kuid midagi polnud selles osas toimunud. Teiselt poolt määrasid olukorda ka tendentsid Nõukogude väliskaubanduspoliitikas. 17. märtsil 1930 oli Poliitbüroo vastu võtnud otsuse, millega kohustati väliskaubanduse rahvakomissariaati välismaalt ostetavate kaupade koguseid järsult vähendama.¹⁴²

1931. aasta oktoobriks kujunenud olukorda iseloomustab hästi majandusministeeriumi kaubandus-tööstusosakonna direktori kiri Nõukogude kaubandusesindajale. Selles on märgitud, et Nõukogude Liit on Eestist peaaegu kaks korda vähem ostnud, kui müünud ja et ostude korral on Nõukogude-pool nõudnud järjest pikemaajalist krediiti, mida kapitalivaene Eesti ei suuda anda. Samuti seda, et Nõukogude transiidi osas ollakse Eestis täielikult pettunud ja et Dvigateli tehas ei saa rajada oma tegevust Nõukogude lühiajalistele tellimustele ning et kaubandusesindus polnud vastanud ettepanekutele, mis puudutasid laevade ehitamist.¹⁴³ 16. märtsil ja 21. oktoobril 1931 võttis Kaubanduskoda vastu resolutsiooni, milles nõuti 1929. aastal sõlmitud kaubanduslepingule tuginedes Eesti – Nõukogude Liidu kaubavahetuse aktiveerimist.¹⁴⁴ Seegi jäi tagajärjetuks. 1931. aasta sügisel hakkasid Päts ja Renning saatma Moskvasse palvekirju, et Nõukogude valitsus annaks Eesti tööstusele lubatud tellimused, suurendaks transiiti ning hakkaks ometi Leningradi tarbeks Eesti põllumajandussaadusi ostma. Nendes kirjades kutsuti ka taastama vastastikust usaldust ja anti lubadusi ohjeldada eesti ajakirjandust, et see hoiaks end Nõukogude Liidu suhtes vaos.¹⁴⁵ Näiteks veel ka lõik Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja 6. oktoobril 1931 kirjutatud kirjast Üleliidulise Lääne Kaubanduskoja Leningradi osakonnale:

Me peame pöörama tähelepanu sellele, et Eesti-Nõukogude kaubanduslepingu kehtivuse ajal kuni 31. augustini 1931 veeti Nõukogude Liidust Eestisse kaupu 15,4 miljoni krooni eest, kusjuures väljavedu Eestist Nõukogude Liitu oli ainult 7,3 miljonit krooni. Selle tagajärjel on Eestis kujunenud arvamus kaubanduslepingu kahjulikkusest ja vajadusest reguleerida Eesti väljavedu Nõukogude Liitu.¹⁴⁶

Kirjas tunnistas Kaubanduskoda ise, et sellisel kujul sõlmitud leping oli täiesti kahjulik. Seega ei osutu õigeaks väide, et Eesti riik ei kaotanud ega võitnud

¹⁴¹ Petrovski Stomonjakovile 24.10.1929. AVPR 04-47-295-54296, 80.

¹⁴² Poliitbüroo otsus 17.3.1930. RGASPI 17-162-8, 113.

¹⁴³ Majandusministeeriumi kaubandus-tööstusosakonna direktori kiri Nõukogude kaubandusesindajale 4.11.1931. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-134, 1–3.

¹⁴⁴ Vt AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11938-71, 13.

¹⁴⁵ Klinger Üleliidulise Kaubanduskoja Leningradi osakonnale ja väliskaubanduse rahvakomissariaadile 30.10.1931; Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoda Üleliidulise Kaubanduskoja Leningradi osakonnale 24.10.1931; Renning Klingerile 26.10.1931. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11938-71, 12, 14–17.

¹⁴⁶ RGAE 413-13-131, 5.

kaubanduslepingu sõlmimisest midagi ja et Nõukogude Liidu importi Eestist mõju-
tasid hoopis muud, Pätsist sõltumatud tegurid.¹⁴⁷

Õigeks ei saa pidada ka väidet, et kui sovetid soovinuksid Pätsi tõepoolest
tõhusalt toetada, siis võinuksid nad juba 1923. aastal või 1924. aasta algul Eestile
tellimusi anda, seejuures Nõukogude Venemaa suurusjärgudes arvestatuna mitte
eriti suuri tellimusi, ja et kui sovetid oleksid soovinud, siis võinuksid nad päästa
pankrotist ka Harju panga.¹⁴⁸ Nimetatud väited viitavad Nõukogude Liidu välis-
poliitika ja Harju panga ajaloo halvale tundmisele. Maailmarevolutsioonist unis-
tavad bolševikud tegid esialgu panuse lääneriikide töölistele. Agitatsioon ja propa-
ganda oli suunatud seepärast just nendele. Alles nn Saksa Oktoobri läbikukkumine
1923. aasta sügisel tegi aga lõpu Moskva revolutsioonipoliitikale.

Välisriikide kommunistlikud parteid lakkasid olemast ajaloo mootoriks ja said viiendaks rattaks
Nõukogude välispoliitika vankri all,¹⁴⁹

tõdeb tabavalt Louis Fischer oma uurimuses Nõukogude välispoliitikast. Alles
pärast 1923. aastat hakati majandusringkondade ja kultuuritegelaste eliidiga püsi-
vaid kontakte otsima. Moskvast mõisteti, et eelkõige nende kaudu on võimalik
kohanlike maade valitsuste poliitikat mõjutada. Kuid see uus poliitika ei kujune-
nud välja ühe hetkega.

Balti riikide puhul määrati tegutsemispõhimõtted kindlaks 1920. aastate kesk-
paigas. 1925. aasta märtsi lõpul ja aprilli algul toimus Riias Eesti, Läti, Poola ning
Rumeenia sõjavägede staapide esindajate konverents.¹⁵⁰ Sündmust peeti Moskvast
niivõrd oluliseks, et juba 9. aprillil kogunes Poliitbüroo asja arutama. Istungil nen-
diti, et Riia konverentsi puhul oli tegu Inglismaa püüdega moodustada Nõukogude-
vastane blokk. Otsustati, et Balti-Poola bloki moodustamise takistamiseks tuleb
Nõukogude Liidul kasutada nii poliitilisi kui ka majanduslikke abinõusid. Poliit-
tiliste abinõudena märgiti vajadust takistada Poola-Leedu suhete normaliseeru-
mist: Leedut tuli veenda, et Balti riikide ja Poola liit kujutab endast ohtu Leedu
iseseisvusele. Suhetes Saksamaaga viidati vajadusele kasutada maksimaalselt
Saksamaa vastuolusid Poola ja Prantsusmaaga: Saksamaad sooviti ärgitada tegut-
sema Balti liidu moodustamise vastu ning sakslasi tuli veenda, et Prantsusmaa
õhutusel kavandatav Balti-Poola blokk on suunatud eelkõige Saksamaa vastu.
Nõukogude-vastaste plaanide väljaselgitamiseks taheti aktiveerida luuretegevust.
Teatud ülesanded pandi ka Kominternile. See pidi selgitama Balti riikidele ja
Poola töölisklassile Balti-Poola bloki Nõukogude-vaenulikkust olemust. Majandus-
likud abinõud polnud vähem olulised. Balti riikidele tuli vajaduse korral majan-
duslikku survet avaldada või siis kasutada Nõukogude majanduslikku mõju Balti
bloki loomise kavatsuse nurjamiseks. Rõhutati, et selle eesmärgi saavutamiseks

¹⁴⁷ **Valge, J.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid, I, 1196.

¹⁴⁸ Samas, 1170.

¹⁴⁹ **Fischer, L.** Russian's Road from Peace to War. Soviet Foreign Relations. 1917–1941. New York, 1969, 118.

¹⁵⁰ **Arumäe, H.** Karl Robert Pusta välisministrina 1924–1925, 128–131; vt ka **Lehti, M.** A Baltic League as a Construct of the New Europe. Lang, Frankfurt am Main, 1999, 455–457.

tuleb välja selgitada kõik majanduslikud võimalused.¹⁵¹ Ühe abinõuna nähti ette opositsioonis olevad juhtivad poliitikud ära osta ja siis nad võimule aidata.

Harju pangast rääkides meenutagem, et nimetatud panga ostis Nõukogude Liidu sõber Armand Hammer ja see pidi tema väitel teenindama äritegevust Nõukogude Liiduga ning seal 1921. aastal saadud asbestikontsessiooni.¹⁵² Nii et Nõukogude valitsus pidanuks päästma eeskätt oma sõbra Hammeri. Ka viimase perefirmat Allied Drug and Chemical Companyt tabas 1930. aastal pankrot, firma Moskva filiaal Alamerico tuli likvideerida ja asbestikontsessioon Nõukogude Liidus lõppes krahhiga. Pliiatsivabrikust saadud rublasid ei õnnestunud ümber vahetada. 1929. aastal aga ostis Nõukogude valitsus Hammeri pliiatsivabriku lihtsalt “õiglase” hinna eest ära.¹⁵³ Nõukogude valitsus ei suutnud, aga võib-olla ka ei tahtnud Hammeri äritegevuse päästmiseks midagi teha. See, mis puudutab Harju panga pankrotti ja ka Armand Hammerit kui panga üht aktsionäri, vajab kindlasti veel täiendavat uurimist.

NAFTASÜNDIKAAT

Seda, et Nõukogude nafta on omamoodi poliitiline relv Nõukogude Liidu poliitiliste eesmärkide saavutamisel, mõisteti välisasjade rahvakomissariaadis juba 1920. aastate algul. Näiteks kirjutas Litvinov 1923. aastal Poliitbüroo liikmetele:

Nafta on kõige võimsam trump meie mängus rahvusvahelise kodanlusega ja me peame seda maksimaalset poliitilist kasu silmas pidades ära kasutama. Samal ajal kujutavad naftakontsessioonid endast tohutut taganemist nii majanduslikus mõttes /.../ kui ka meie sisepoliitikat silmas pidades, kuid selle taganemisega peab kaasnema meile poliitiline kompensatsioon.¹⁵⁴

Tõepoolest, samal aastal kirjutas välisasjade rahvakomissar Georgi Tšitšerin Stalinile:

Peab vajalikuks pöörata Teie tähelepanu poliitiliselt tohutult olulisele küsimusele, milleks oleks hetkel leping Prantsuse naftatootjatega.¹⁵⁵

Antud juhul oli küsimuse all naftakontsessiooni andmine Groznõis ühele võimsamale Prantsuse naftaaktsiaseltsile Omnium International des Pétroles ja seda vaatamata sellele, et kontsessiooni andmine oli Groznefti juhtkonna arvates Nõukogude Liidule täiesti kahjulik. Välisasjade rahvakomissariaadis aga loodeti, et kontsessioon leevendab Prantsuse valitsuse Nõukogude-vaenulikkude poliitikat ja paneb Prantsuse valitsuse Nõukogude Liitu *de iure* tunnustama.¹⁵⁶

¹⁵¹ Poliitbüroo istung 9.4.1925. RGASPI 17-162-2, 108–109.

¹⁵² **Hammer, A., Lyndon, N.** Hammer, 155.

¹⁵³ **Эпстайн Э. Дж.** Арманд Хаммер, 157; vt **Шпотов М.** Бизнес США и советская концессионная политика. 1920-е годы. Ответственный редактор академик Н. Н. Болховитинов. (Американский Ежегодник 2005.) Наука, Москва, 2007, 242.

¹⁵⁴ Litvinov Poliitbüroo liikmetele, koopia Pjatakovile (1923). RGASPI 82-2-453.

¹⁵⁵ Tšitšerin Stalinile 2.6.1923. RGASPI 82-2-453, 15.

¹⁵⁶ Vt Smilga ja Gubkin Poliitbüroole 6.6.1923; Pjatakov Stalinile, Tšitšerinile ja Smilgale 4.5.1923; Groznefti juhi Gosiori lõppjärelendus kavandatud kontsessiooni andmisest Prantsuse firmale Omnium 19.5.1923. RGASPI 82-2-453.

Milleks oli Nõukogude Liidul vaja alustada Nõukogude Liidu ja Eesti naftasegaaktsiaseltsi loomist? Kas see oli ette võetud ainult majanduslikel kaalutlustel või selleks, et tõmmata Riigikogu liige ja endine riigivanem Päts otsesesse äritegevusse Nõukogude Liiduga? Või oli see mõeldud eeskätt poliitilise mõju saavutamiseks?

Siinkohal juhiksin tähelepanu mõnele dokumendile. Esiteks 1928. aasta 18. juuli kuupäevaga väliskaubanduse rahvakomissariaadi kolleegiumi otsusele kaubandusesinduse tööst Tallinnas. Nimetatud dokumendis on käsitletud Tallinnas asuva kaubandusesinduse tööd ja antud direktiivid kaubandusesindusele ning saatkonnale naftasaaduste müügi korraldamise osas Eestis. Direktiivi esimene punkt kohustas kaubandusesindajat Eesti turgu maksimaalselt hõivama, tõrjumaks sealt kõrvale teiste maade kaubad: naftasaadused, suhkur, sool jne. Otsuse viiendas punktis on öeldud, et naftasaaduste osas tuleb pidada soovitavaks kaasata naftasaadustega kauplevasse aktsiaseltsi väljapaistvaid isikuid – Päts ja A/S-i Silva direktor August Kuusik –, andes neile teatud protsendi aktsiatest, vähem kui pool. Edasi on rõhutatud, et Kuusik ja Päts peavad andma lubaduse, et nad ei loovuta aktsiaid ilma Nõukogude poole nõusolekuta ning et igasuguste tingimuste puhul peab jääma Nõukogude Liidule võimalus kahe aasta möödudes need tagasi osta, “kelle käes need aktsiad ka ei oleks”. Lisaks tuli kaubandusesindajal koostöös Naftasündikaadiga välja selgitada, kas on võimalik Pätsi ja Kuusiku kaasamine juhatuse palgalisteks liikmeteks. Väliskaubanduse rahvakomissariaadi kolleegium arvestas ka võimalusega, et nad võivad keelduda. Sellisel juhul pidi kaubandusesindaja, kooskõlastades seda Nõukogude saadikuga, nimetama uued kandidaadid. Kirjeldatud dokumendile on alla kirjutanud kolm isikut: väliskaubanduse rahvakomissar ja Poliitbüroo liikmekandidaat Anastass Mikojan, väliskaubanduse rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Šleifer ning peasekretariaadi juht Stepanov.¹⁵⁷ Märkigem siin, et USA politoloog Edward Jay Epstein nimetab Mikojani Stalini paremaks käeks.¹⁵⁸ Nõukogude saatkonna ja välisasjade rahvakomissariaadi vaheline kirjavahetus näitab aga, et mõlemad pidasid silmas eelkõige poliitilise mõju saavutamist. Dokumentides on rõhutatud, et eestlaste roll loodavas aktsiaseltsis ei peaks seisnema aktiivses tegevuses, vaid juhatuses olemises ja selle eest tasu saamisen. On räägitud avameelselt vajadusest mõni Eesti poliitik ära osta. Laename siin fraasi ühest Nõukogude Liidu Tallinna saadiku Petrovski ettekandest:

Sõpruse eest peame Eestile niisama palju maksma nagu igale teisele kodanlikule maale. Aga millega maksame Eestile? /.../ Aga meie esitame siin erinevatele isikutele küllalt suuri nõudeid ja pole seni kedagi ära ostnud. /.../ Selles suhtes tuleb endale kindlalt aru anda, et riiklikel huvidel on meie naabrite juures tähtsusetu osa, ja see, mis otsustab, on peaaegu alati isiklik huvi...¹⁵⁹

Tegelikult polnud neil, kes kogu naftasegaaktsiaseltsi loomise kavandasid, mingit tõelist soovi pikemas perspektiivis eestlastest äripartneritega kasumit jagada. Seda näitas juba eelkirjeldatu: 1928. aasta juunist pärit välis- ja sisekaubanduse

¹⁵⁷ Välis- ja sisekaubanduse rahvakomissariaadi kolleegiumi otsus 18.7.1928. GARF 374-28-3249, 191–191p.

¹⁵⁸ Эпстайн Э. Дж. Арманд Хаммер, 159.

¹⁵⁹ Petrovski Stomonjakovile 21.2.1929. AVPR 04-47-295-54296, 16–18.

rahvakomissariaadi kolleegiumi otsus, kus leiti, et Nõukogude poolele peab jääma õigus aktsiad kahe aasta pärast tagasi osta. Läbirääkimised Pätsi kaasamiseks Naftasündikaadi töösse kestsid kogu 1929. aasta. Päts ja Renning ise õhutasid seejuures Petrovskit asja lõplikult vormistama.

9. märtsil 1930 toimus Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnas koosolek, kus Naftasündikaadi volinik Baltikumis Kašintsin teatas, et Moskva oli nõustunud muutma Naftasündikaadi Eesti osakonna Vene-Eesti segaaktsiaseltsiks ja et talle oli antud ülesanne välja töötada lepingu projekt ning anda naftamüügiõigus A/S-ile Puhk. Kašintsin kinnitas koosolijatele, et talle oli antud Moskvast direktiiv eraldada vahendid, mis võimaldavad kaasata Konstantin Pätsi kui juriskonsuldi. Kuid tsiteerigem siin Raskolnikovi ettekande seda osa, mis puudutab Pätsi tulevast tegevust:

Kaasata Päts juriskonsuldina loodavasse aktsiaseltsi. Aktsiaseltsi moodustamiseni, lähema kahe-kolme kuu jooksul, maksta Pätsile Naftasündikaadi kohaliku osakonna konsulteerimise eest palka.

Otsustati, et just saadik Raskolnikov, aga mitte Naftasündikaadi esindaja, hakkab ainuisikuliselt suhtlema Pätsiga “naftaasjades” ja tema tööd puudutavates küsimustes.

Pärast volikirja üleandmist ja ametlikke toiminguid pean ma hakkama tegelema Pätsiga ning leppima temaga kokku kõikides nafta puudutavates asjades, eriti selles, mis puudutab tema tööd,

teavitas Raskolnikov välisasjade rahvakomissariaati.¹⁶⁰ 11. märtsil informeeris Kašintsin Pätsi saatkonnas toimunud koosolekust ja Moskvast langetatud otsusest määrata Päts Naftasündikaadi juriskonsuldiks aastapalgaga 4000 dollarit.¹⁶¹

Sellega, et Päts nõustus juriskonsuldiks hakkama ja palka vastu võtma, oli eesmärk saavutatud. 1930. aasta septembris-oktoobris tehti Moskvast kannapööre. See selgub mitmest dokumendist. 1931. aasta aprillis teatas Sojuzneftkspordi esimees Rjabovol Töölise-Talupoegade Inspeksiooni Rahvakomissariaadile, et küsimus naftasegaaktsiaseltsi loomiseks, kuhu oleksid kaasatud mõjud Eesti poliitikud ja ärimehed, on ära langenud, kuna koosolekul, kus osalesid välisasjade rahvakomissariaadi, väliskaubanduse rahvakomissariaadi ning Sojuznefti esindajad ja kaubandusesindaja Dedja, otsustati, et sellise aktsiaseltsi loomine pole vajalik.¹⁶² Koosoleku toimumise aega dokumendi autor seejuures ei nimetanud. Kuid võib oletada, et see toimus 1930. aasta sügisel. 1. oktoobril 1930 teatas Stomonjakov Tallinna saatkonnale, et vaatamata juba aasta või rohkem kestnud naftasegaaktsiaseltsi loomisele Eestis, kirjavahetusele Tallinnaga ja Sojuznefti ning väliskaubanduse rahvakomissariaadi läbirääkimistele jääb küsimus sellest ebaselgeks. Seejuures rõhutas ta, et peamine küsimus, mis poliitilisest aspektist lähtuvat välisasjade rahvakomissariaadi segaaktsiaseltsi loomise projekti käsitledes huvitab, on Pätsi osalemine segaaktsiaseltsis. Edasi teatas Stomonjakov, et väliskaubanduse rahva-

¹⁶⁰ Raskolnikovi päevik 9.–11.3.1930. AVPR 0154-22-30-6, 63.

¹⁶¹ Samas, 61.

¹⁶² Sojuzneftkspordi esimees Rjabovol Töölise-Talupoegade Inspeksiooni Rahvakomissariaadile 7.4.1931. GARF 374-28-3251, 50–51.

komissariaat ja Sojuzneft olid septembri algul jõudnud kokkuleppele luua segaaktsiaselts ning et väliskaubanduse rahvakomissariaat oli teatanud, et juhul kui välisasjade rahvakomissariaat selle ettepanekuga ei nõustu, võib ta esitada kaebuse kõrgemalseisvale organile. Stomonjakov tõdes sellest kirjutades, et välisasjade rahvakomissariaat ei saavuta kõrgemalseisvatelt organitelt, väliskaubanduse rahvakomissariaadilt ega Sojuzneftilt heakskiitu segaaktsiaseltsi loomiseks koos Puhkiga, sest Puhki osalemine selles pole Nõukogude Liidule äriiselt kasulik. Edasi toodi kirjas veel mitu põhjust, miks segaaktsiaseltsi loomine ei õnnestu: see ei suurenda naftasaaduste realiseerimist; Puhk pole naftasaaduste müügi spetsialist jne. Stomonjakov arutles seejuures Puhki kaasamise võimaluste üle: pakkuda talle kaubandusesinduse salajase juriskonsuldi kohta naftaasjades või luua mingi fiktiivne aktsiaselts, mille kogu kapital kuuluks Nõukogude Liidule. Kirjast selgub, et välisasjade rahvakomissariaat oli äärmiselt huvitatud, kuidas Päts sellisesse lahendus suhtub ja et ta saaks ka edaspidi regulaarset tasu kui juriskonsult. Saatkonna sekretärile Buravtsevile anti käsk kõnelda Renningust mööda minnes otse Pätsiga, kuid mitte väljendada asja nii selgelt kui instruksioonis. Rõhutati, et vestlus peab olema laadilt isiklik ja intiimne.¹⁶³

Selles 1930. aasta 1. oktoobri kuupäeva kandvas välisasjade rahvakomissariaadi instruksioonis on otse välja öeldud, et segaaktsiaseltsi loomisel ja kasumi jagamisel pole mingit mõtet, ning sisuliselt on rõhutatud, et kogu asi oli ette võetud ainult Pätsi kaasamiseks. Missugusel tasandil oleks langetatud otsus naftasegaaktsiaseltsi loomiseks, jääb samas ebaselgeks. Kõrgemalseisvateks organiteks välisasjade rahvakomissariaadi suhtes olid Poliitbüroo või Rahvakomissaride Nõukogu. Kontsessioonide andmine välismaalastele ja segaaktsiaseltside loomine otsustati enamasti Poliitbüroo ning Partei Keskkomitee Presiidiumi tasandil, kusjuures otsuste langetamiseks olid kaasatud ka Poliitbüroo liikmekandidaadid.¹⁶⁴ Näiteks kontsessioonilepingu sõlmimiseks Briti ärimehe Leslie Urquhartiga tehti ettepanek moodustada spetsiaalne Poliitbüroo komisjon.¹⁶⁵

Kirjeldatud dokumentide puhul on võimalik teha kaks järeldust: veel enne seda, kui alustati kõnelusi segaaktsiaseltsi loomiseks, võeti vastu otsus, et aktsionäriks oleku aeg on piiratud kahe aastaga ja et Nõukogude Liidule peab jääma võimalus aktsiad tagasi osta. Kirjeldatud 1. oktoobri instruksioonist saatkonnale Tallinnas ilmneb, et pärast seda, kui Päts oli hakanud Naftasündikaadi juriskonsuldiks ja saanud selle eest salaja tasu, loobuti segaaktsiaseltsi moodustamisest ning oldi ainult huvitatud edasisest palgamaksmisest Pätsile. Selles polnud midagi iseäralikku. Heaks näiteks on siin kompanii Lena Goldfields Ltd. 14. novembril 1925 kirjutati alla lepingule Nõukogude valitsuse ja Lena Goldfields Ltd vahel ning sellega said inglased kolmes piirkonnas vastavalt 30 ja 50 aastaks kontsessiooni värviliste

¹⁶³ Stomonjakov Buravtsevile 1.10.1930. AVPR 0154-22-30-2, 55–52.

¹⁶⁴ Vt nt väljakirjutis Poliitbüroo istungi protokollist 18.1.1923. RGASPI 82-2-452, 85; ÜK(b)P Keskkomitee Andrejevile, Vorošilovile, Kaganovitšile, Kalininile, Kirovile, Kossiorile, Kuibõševile, Mikojanile, Molotovile, Petrovskile, Rudzudakile, Rõkovile, Stalinile, Tšubarile ja Keskkomitee Presiidiumi liikmetele 24.11.1930. RGASPI 82-2-454, 144.

¹⁶⁵ Pjatakov Stalinile 7.4.1923. RGASPI 82-2-452, 139.

metallide tootmiseks. Kontsessiooni andmine oli kerkinud päevakorda ajal, kui Nõukogude Liidul puudus Inglise valitsuse tunnustus. Stalini enda väitel oli tegemist ennekuulmatute privileegidega: anda inglastele olematu rendi eest 5–6 protsenti kogu sissetulekust. Pärast seda kui Inglismaa oli Nõukogude Liitu tunnustanud, nõudis Stalin Poliitbüroo liikmetelt, et nad hindaksid oma seisukohad ümber, ja seda poliitiliselt. Ta soovitas kontsessiooni andmisega mitte kiirustada ja andis sisuliselt mõista, et pärast seda kui Inglismaa oli Nõukogude Liitu tunnustanud, tuleks kontsessiooni andmisest loobuda.¹⁶⁶ 1930. aasta mais jõudis asi niikaugemale, et Lena Goldfields Ltd oli sunnitud Nõukogude Liidust oma usaldusisikud ja spetsialistid ära kutsuma. Nõukogude kontsessioonide poliitikat uurinud ajaloolane B. Špotov tõdeb, et kontsessioonide likvideerimise strateegia oli üsna rafineeritud: riik lubas ühepoolselt lepingut mitte muuta, tühistada ja austada kontsessionääri õigusi, tegelikult aga taganes eri ettekäänete abil lubatust, niipea kui investeringud ning seadmed olid saanud. Lepingust lahtiütlemisel aga kasutati mitmesuguseid provokatiivseid meetodeid: maksude tõstmist, teatud ajaks valuutaväljaveo peatamist, finantsorganite kontrolli tugevdamist, streike, ametiühinguid, kes esitasid vastuvõetamatuid nõudmisi, OGPU-d jne.¹⁶⁷

Imelikult kõlab ajaloolase Valge väide, et Pätsile makstud 4000 dollarit aastas oli suur raha seetõttu, et Nõukogude väliskaubanduse organisatsioonid tegutsesid suurte rahadega.

Ei saa eitada seda, et toonases Eestis leidis neid, kes mõistsid, et Nõukogude Liidu puhul on majandussuhted rakendatud poliitiliste huvide teenistusse. 1926. aasta novembris teatas välisminister Akel saadik Petrovskile, et majandussuhetes Nõukogude Liiduga on märgata poliitilist kallakut – katset vallutada Eesti majanduslikul teel.¹⁶⁸ 1927. aastal kirjutas Eesti Moskva saatkonna nõunik Jüri Sammül, et välisasjade rahvakomissariaadi Balti osakonna uus juhataja Metšislav Dobranitski ei eitanud, et Nõukogude Liidu huvid Balti riikides on eelkõige poliitilised, mida teostatakse majanduslike kontsessioonide varal.¹⁶⁹ Eesti Moskva saadik Heinrich Laretei tõdes samal aastal, et välisasjade rahvakomissariaat omistab Läti – Nõukogude Liidu kaubanduslepingule erilise tähtsuse just Balti liidu nurjamist silmas pidades.¹⁷⁰ Ka Kaubandus-Tööstuskoja juhatuse esimees Joakim Puhk kuulutas 1926. aastal, et Nõukogude valitsus on huvitatud majanduslikust penetreerimisest Eestis ainult poliitilistel põhjustel.¹⁷¹ Samal aastal kritiseeris Puhk teravalt Naftasündikaadi õigust tegelda Eestis naftasaaduste jaemüügiga.¹⁷² Kuid samas on tõsi ka see, et Nõukogude Liidu tellimustest tulenevalt toimus Puhki vaadetes hiljem teatud muutus. Vähemalt selles osas, mis puudutasid tema avalikke esinemisi.

¹⁶⁶ Stalin Poliitbüroo liikmetele ja liikmekandidaatidele 11.2.1924. RGASPI 82-2-454, 70–73.

¹⁶⁷ Шпотов Б. М. Бизнес США и советская концессионная политика. 1920-е годы, 241.

¹⁶⁸ Petrovski Stomonjakovile 14.11.1926. AVPR 09-1-1109-10, 102.

¹⁶⁹ Sammül Moskvast 30.6.1927. ERA 957-13-14, 152.

¹⁷⁰ Laretei Moskvast 6.9.1927. ERA 957-13-14, 289.

¹⁷¹ Carson Tallinnast 8.12.1926. NA II RG-159, M1170, R-2.

¹⁷² Petrovski Stomonjakovile 27.10.; 14.11.1926. AVPR 09-1-109-10, 86, 98. Petrovski tõdeb samas kirjas, et Päts ja Renning kaldusid selles küsimuses Nõukogude Liitu toetama.

Ei ole õige väita, et Pätsi ja Naftasündikaadi küsimusega tegelev Boriss Stomonjakov oli välisasjade rahvakomissariaadi teisejärguline ametnik, “kellel oli nii vähe võimu, et pidi arvestama Sojuznefti rahaliste võimalustega”.¹⁷³

Stomonjakovist sai juba sajandi algul Venemaa sotsiaaldemokraatliku partei liige. Ta oli isiklikult tuttav ka Leniniga.¹⁷⁴ 1921. aastal määrati Stomonjakov väliskaubanduse rahvakomissariaadi volinikuks Saksamaal, seejärel aga kaubandus-esindajaks. 1926. aasta aprillis sai temast välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liige, Poola ja Baltimaade osakonna juhataja, 1934. aastal aga välisasjade rahvakomissari teine asetäitja. Vene ajaloolane V. Sokolov tõdeb, et majandusküsimusi hästi teadva Stomonjakovi toomine välisasjade rahvakomissariaati oli vastavuses partei keskkomitee ja Nõukogude valitsuse määrustega, mis nõudsid Nõukogude diplomaatidelt pidevalt majanduslike faktorite hoolikat arvestamist välispoliitika teostamisel.¹⁷⁵ Vene ajaloolane K. Zaleski peab Stomonjakovit nende isikute hulka kuuluvaks, kellel oli märkimisväärne koht Stalini võimuhierarhias.¹⁷⁶ Stalinit külastanud isikute nimekirjast nähtub, et aastatel 1926–1938 külastas Stomonjakov Kremli peremeest ligi 90 korda.¹⁷⁷ 2000.–2001. aastal avaldati Moskvas VKP(b)-ÜKP(b) Keskkomitee Poliitbüroo aastate 1919–1952 istungite päevakord. Nimetatud teose registris esineb Stomonjakovi nimi rohkem kui sajal korral.¹⁷⁸ Päevakorrapunktidest aga selgub, milliseid Stomonjakovi tõstatatud või tema tegevusega seotud küsimusi Poliitbüroo arutas. Märkigem siin, et 1920. ja 1930. aastatel otsustas Poliitbüroo ka selle üle, kellele viisat anda. Poliitbüroo arutas ka küsimusi, mis olid seotud segaaktsiaseltside loomisega. Poliitbüroo liikmekandidaadid olid Grigori Ordžonikidze¹⁷⁹ (Sergo) ja Mikojan, kelle nimi esineb ka Naftasündikaadiga seotud dokumentides. Kõiki väliskaubanduslikke operatsioone ja välismaal loodud segaaktsiaseltside tegevust kontrollisid omakorda Tööliste-Talupoegade Inspektsiooni Rahvakomissariaat, OGPU juhtkond ning majandusosakond. Seega olid toimuvaga kursis nii Poliitbüroo kui ka OGPU ja selle juures tegutsev Nõukogude Liidu välisluure.

Beria abi Pavel Sudoplatov väidab mälestustes, et Eesti president Päts oli 1940. aastani Nõukogude valitsuse rahalisel ülalpidamisel.¹⁸⁰ Kuid sellega ta piirdub.

¹⁷³ Valge, J. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid, II. – Akadeemia, 2007, 7, 1170.

¹⁷⁴ Vt Lenin Trotskile, Frumkinile ja Stomonjakovile 13.12.1922. RGASPI 82-2-729, 54.

¹⁷⁵ Соколов В. В. На посту заместителя наркома иностранных дел СССР (о жизни и деятельности Б. С. Стомонякова). – Новая и новейшая история, 1988, 5–6, 127–150.

¹⁷⁶ Залесский К. А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Вече, Москва, 2000, 430–431.

¹⁷⁷ Vt На приеме Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.). Научный редактор А. А. Чернобаева. Новый хронограф, Москва, 2008, 710.

¹⁷⁸ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) повестки дня заседаний. 1919–1952. Том 1. 1919–1929. Каталог. Москва, 2000, 796; Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) повестки дня заседаний. 1919–1952. Том 2. 1930–1939. Каталог. Москва, 2001, 1151.

¹⁷⁹ Alates 1930. aasta detsembrist Poliitbüroo liige.

¹⁸⁰ Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии 1941 год. ОЛМА-ПРЕСС, Москва, 2001, 114.

Juba 1911. aastal asutasid Johan Pitka, Päts ja Mihkel Pung aktsiaseltsi A/S Tallinna Laeva-Ühisus. Ühisuse aktsionäride hulka kuulusid veel teisedki nn Pätsi majandusgrupeeringusse kuuluvad ja Nõukogude Liidu Kaubanduskoja loomisega seotud isikud, nagu Vestel ning Ipsberg.¹⁸¹

Päts oli kolme aktsiaga Tallinna laevaühisuse aktsionär hetkeni, mil Nõukogude Liit aktsiaseltsi 1940. aastal natsionaliseeris.¹⁸² Pole teada, kas ta loovutas mingi osa aktsiatest või oli tal nimetuid aktsiaid. Kahe sõja vahel Eestis registreeritud aktsiaseltsidel oli kaht liiki aktsiaid: nimega ja nimetud. Nii et sageli on aktsia tõelise omaniku nime väga raske selgitada. Laevaühisuse puhul torkab silma Pätsi ja Renningu eriline huvi Nõukogude Liidult tellimuste saamise vastu. Teiseks rõhutasid asjaosalised ise korduvalt Nõukogude saadikule ja ka saadik ise, et Naftasündikaadist saadav töötasu tuleb mingil moel legaliseerida, lõpetada rahaandmine käest kätte ning leida selleks mingi viisakas vorm.

Juba 1924. aasta oktoobris Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja juhatuse heaks kiidetud majandusprogrammis leiti, et Nõukogude valitsus võiks hakata Eesti laevu prahtima.¹⁸³ 11. novembril 1924 aga kirjutas kaubandusesindaja Ševtsov Krassinile, et Tallinna laevaühisus soovib luua Läänemere basseini jaoks Tallinna laevaprahtide börsi ja et see võiks olla Londonis tegutseva laevaomanike assotsiatsiooni ning Hamburgi börsi filiaaliks.¹⁸⁴ 1930. aasta novembris tõstas Raskolnikovi ja Renningu vestluses küsimus Eesti laevade kasutamisest Nõukogude transiitveoste teenindamisel. Selle kohta märgib Raskolnikov aga ainult seda, et selles küsimuses algavad peatselt kaubandusesinduse ja vastavate Eesti ringkondade vahel läbirääkimised. Samast ettekandest selgub, et 1930. aasta novembris oli Sovtorgflotil Eestis küll esindaja, kuid esinduse tegevus polnud veel legaliseeritud.¹⁸⁵ Ettepanek Eesti laevu prahtida sisaldus ka Renningu 1932. aasta 24. novembril Nõukogude Liidu kaubandusesindusele antud memorandumis.¹⁸⁶ Igatahes võis saadik Raskolnikov 23. veebruaril 1933 Moskvasse teatada, et 13. veebruaril oli leping Tallinna laevaühisuse laevade prahtimiseks alla kirjutatud. Venemaa Majandusarhiivis leiduva Raskolnikovi kirja väljavõttes on märgitud, et lepingu allakirjutamine oli veninud kaua – valuutaküsimuse pärast – ja et laevaomanikud nõustusid võtma ainult tühise osa tasust Eesti kroonides. Lõpuks lepiti kokku, et laevad, mis teenindasid Arhangelski sadamat, pidid saama 10 protsenti, ja laevad, mis teenindasid Leningradi sadamat, aga 25 protsenti tasust Eesti kroonides.¹⁸⁷ Lepingut ennast pole õnnestunud leida. Sellel hetkel oli riigivane-

¹⁸¹ A/S Tallinna Laeva-Ühisuse peakoosoleku protokoll 31.5.1935. ERA 72-2-2791, 13.

¹⁸² Aktsiaomanike nimekirjad aktsiate arvu nominaalväärtuse kohta 1941–1944. ERA R-985-1-65, 143.

¹⁸³ Eesti-Vene Kaubanduskoja juhatuse 31.10.1924 heakskiidetud programm Eesti rahvamajanduse lähenemiseks Nõukogude Liidule. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11938-24, 1–13; Ševtsov Krassinile 5.11.1924. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-37, 1–2.

¹⁸⁴ RGAE 413-2-1883, 46p.

¹⁸⁵ Raskolnikovi päevik 18.11.1930. AVPR 0154-22-30-6, 171–170.

¹⁸⁶ RGAE 413-13-2525, 136–137.

¹⁸⁷ Väliskaubanduse rahvakomissariaadi märkmed Eesti kohta 1933–1934. RGAE 413-13-2166, 95.

maks ei keegi muu kui Päts. Summa, mis Nõukogude Liit pidi Tallinna laevaühisusele maksma, oli juba 1933. aastal igati tähelepanuväärne – 32 000 Inglise naela.¹⁸⁸ Tõsi, Nõukogude laevaprahtidest said oma osa ka mitmed teised laevandusega tegelevad Eesti firmad. Päris kindlasti vajavad Tallinna laevaühisuse aktsiate jaotus ja firma Nõukogude-suunalised laevaprahid edasist uurimist.

Lätis püüdsid Nõukogude esindajad kaasata Naftasündikaadi Riia kontori tegevusse ka Talurahvaliidu üht liidrit välisminister Zigfrīds Anna Meierovicsit. Kuid selle kohta märgib saadik Aralov oma ettekandes napolisõnaliselt ainult seda, et Naftasündikaadi asi pakub Meierovicsile huvi.¹⁸⁹ 1927. aasta jaanuaris, nüüd juba välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmena Riias viibides, tegi Aralov Stalinile, Rõkovile ja välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmetele saadetud kirjas hulga ettepanekuid, kuidas panna Lätis maksma Nõukogude Liidu mõju. Ta kirjutas, et Nõukogude Liit peab looma tugevad majanduslikud sidemed Talurahvaliidu jt kodanlike ringkondadega:

Meil on olnud isiklik side ainult Klīvēga¹⁹⁰ ja seegi side on üldiselt juhusliku ning mitte-regulaarse iseloomuga. Me peame istutama end nende sisse ja seda võib teha inglaste ning sakslaste eeskujul, kes on organiseerinud siin erinevaid aktsiaseltse Läti tegelaste osalemisel. Meil on siin eeskujul, meie väga edukas Transiitpank, mis on juurdunud Läti ellu, ja selles istuvad lätlased, kes töötavad meie jaoks nii majanduslikult kui poliitiliselt. Vaat kui me ei omaks siin üksikuid juhuslikke sidemeid, vaid suurt hulka isikuid, kes kuuluksid erinevatesse tööstus- ja kaubandusringkondadesse, siis võiksime ka meie mõjutada väga tugeval moel kogu kodanlikku grupeeringut. Praegusel hetkel on see väga raske, sest talurahvaliidlased ei vaja mitte sõnu, vaid tegusid.¹⁹¹

Soomes kukkusid mõjukate poliitikute kaasamised läbi. Tõsi, Soome seadustega vastavuses oleva A/S Finnafti (Suomi Nafta) loomine siiski õnnestus. Nõukogude Liidu saadik Maiski ja kaubandusesindaja saavutasid 1929. aasta lõpul kokkuleppe, et kaks Soome kodanikku kaasataks aktsiaseltsi juhatusse.¹⁹² Kuid nende isikute mõju riigi sise- ja välispoliitikale oli peaaegu et olematu. Soome kaitsepolitsei jälgis tähelepanelikult Nõukogude Liidu Suomalainen Nafta O/Y tegevust. Ühest Soome kaitsepolitsei 1930. aastatel koostatud memorandumist loeme:

Nõukogude saatkonnal on õnnestunud saada märkimisväärne positsioon Soome kütuseturul. Vaadeldes saatkonna juhitud bensiini ja õli müüva Suomalainen Nafta O/Y personali, kohtame seal selliseid nimesid, nagu Hella Vuolijoki, Edvin Rahja...¹⁹³

Ajaloolane Valge väidab, et kuna Pätsile ei makstud Nõukogude saatkonna ega ka välisasjade rahvakomissariaadi rahast, vaid Nõukogude kaubandusesinduse

¹⁸⁸ Samas; vt Orienteeruv arvestuslik bilanss Eesti ja Nõukogude Liidu vahel 1933. aasta esimesel üheksal kuul. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11917-131, 2.

¹⁸⁹ Aralov Kopile 12.8.1924. RGAE 413-2-1838, 76–75.

¹⁹⁰ Saeima liige Ādolfs Klīvē.

¹⁹¹ AVPR 028-/-/3-105, 78.

¹⁹² Sojuznefti esimees Rjabovol Töölise-Talupoegade Inspeksiooni Rahvakomissariaadile 7.4.1931. GARF 374-28-3251, 50–51.

¹⁹³ KA (dokument autori valduses).

ja Sojuznefti rahast, siis polnud selles kõiges midagi, mille põhjal saaks Pätsi hukka mõista, ning et tegemist oli lihtsalt majanduslike teenete osutamiseга Pätsi poolt.¹⁹⁴ Väitega ei saa nõustuda. 1920. ja 1930. aastatel rahastati kõiki Nõukogude kaubandusesindusi ja saatkondi ühest allikast – väliskaubanduse rahvakomissariaadist. Nõukogude Liidu kaubandusesindaja ja Naftasündikaadi volinik resideerisid aadressil Pikk 19, Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnas.¹⁹⁵ On selge, et Nõukogude saatkonnast salaja saadud tasult jäeti maksmata ka maksud. Pätsi rahaline seotus Naftasündikaadiga oli ilmselt teadmata ka Eesti Poliitilisele Politseile. Poliitilise Politsei poolt USA Tallinna esindusele aastatel 1929–1931 antud Nõukogude Liidu saatkonna, kaubandusesinduse, Sovtorgfloti ja Naftasündikaadi Tallinna kontori töötajate nimekirjades ei leidu isikut nimega Konstantin Päts.¹⁹⁶

Nõukogude kaubandusesinduste ja majandusorganisatsioonide kaudu rahastati ka kommunistlikku liikumist välismaal. Näiteks Lätis tegutseva Nõukogude Transiitpanga kaudu liikus raha läti kommunistidele. 1930. aasta 2. juunil teavitas USA Riia saatkond Riigidepartemangu sellest, et Läti Poliitilise Politsei nõudel oli Läti välisministeerium nõudnud Nõukogude valitsuselt Transiitpanga peadirektori Daškevitši tagasikutsumist. Läti Poliitiline Politsei oli saanud teada, et nimetatud isiku puhul oli tegemist Kominterni Läti sektsiooni agendiga, kelle kaudu juhendati ja rahastati Läti kommunistlikke organisatsioone.¹⁹⁷ 1931. aastal Eestisse Nõukogude kaubandusesindajaks määratud Gustav Klinger oli olnud vastutav Kominterni rahaasjade eest ja 1920. aastal valitud ka Kominterni Täidesaatva Komitee liikmeks.¹⁹⁸ Raha Kominterni agentidele liikus ka läbi välismaal asuvate Nõukogude saatkondade.¹⁹⁹

Ka ei ole õige õigustada Pätsi käitumist sellega, et suur või isegi suurem osa Riigikogu juristidest liikmetest pidas toona erapraksist.²⁰⁰ Antud juhul tuleks nimetada nende Riigikogu liikmete nimed, kellel oli Nõukogude Liiduga seotud erapraksis. Paraku pole arhiividest õnnestunud leida midagi, mis viitaks sellele, et ka mõni teine sõdadevahelise Eesti riigivanem või Riigikogu liige oleks Nõukogude saatkonnast salaja raha saanud.

Ja sellest kõigest lõppjärelus: Naftasündikaadi Tallinna osakonna segaaktsiaalseltsiks muutmise puhul pidas välisasjade rahvakomissariaat silmas ainult mõju-

¹⁹⁴ Vt **Valge, J.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid, II, 1474.

¹⁹⁵ Vt nt Cole Riiaast 9.6.1931. Nõukogude Liidu Naftasündikaadi Tallinna esinduse töötajate nimekiri seisuga aprill 1931 (allikas: Poliitiline Politsei). NA II RG-59, M1170, R-13.

¹⁹⁶ Vt Sussdorff Riiaast 8.2.1930; Cole Riiaast 9.6.1931; Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna, kaubandusesinduse, Sovtorgfloti ja Naftasündikaadi töötajate nimekiri seisuga jaanuar 1930 – aprill 1931 (allikas: Poliitiline Politsei). NA II RG-59, M1170, R-13.

¹⁹⁷ Coleman Riiaast 2.7.1930. NA II RG-59, M1177, R-14.

¹⁹⁸ Vt <http://www.1917.com/History/I-II/1147111389.html>; **Валтин А.** Коминтерн: идеи, решения, судьбы. Росспен, Москва, 2009, 67; **Кен О. Н., Рупасов А. И.** Политбюро ЦК ВКП (б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.). Проблемы. Документы. Опыт комментария. Европейский Дом, Санкт-Петербург, 2000, 667.

¹⁹⁹ Vt **Валтин А.** Коминтерн: идеи, решения, судьбы, 290.

²⁰⁰ Vt **Valge, J.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid, II, 1474.

kate Eesti poliitikute ning ärimeeste kaasamist ja seda poliitilise mõju saavutamiseks.²⁰¹ 4000-dollarise aastapalga maksmine Pätsile oli majanduslikust seisukohast täiesti ebaotstarbekas. Ajakirja Akadeemia veergudel ajaloolase Valge esitatud väide, et summa oli seepärast nii suur, et naftaraha oli palju, on absurdne. Siinkohal võiks muidugi arutada ka küsimuse üle, mida annab selliste skeemide – segaaktsiaselts tipp-poliitiku või -poliitikute osalemisel – väljatöötamine nende väljatöötajatele ja millist psühholoogilist mõju võib see avaldada mõnele poliitikule.

Majanduslike hoobade kasutamine Nõukogude välis- ja majanduspoliitiliste eesmärkide saavutamiseks polnud mingi erandlik nähtus. Seda kõike üritati teha ja tehti ka suurriikides – Prantsusmaal, Poolas²⁰², Hispaanias ning Inglismaal. Juba 1920. aastate algul kulutas Nõukogude valitsus suuri summasid Prantsuse avaliku arvamuse mõjutamiseks Nõukogude Liidule poliitiliselt ja majanduslikult soodsas suunas. Selleks subsideeriti mõjukaid Prantsuse ajalehti Le Petit Parisien, La Liberté ja L'Éclairi. Moskva raha ei põlanud ära isegi poolametlik Quai d'Orsay häälekandja Le Temps. Näiteks ajavahemikul augustist 1922 kuni jaanuarini 1923 subsideeris Moskva Le Temps'i 520 000 frangiga.²⁰³ 1924. aasta augustis pidas Poliitbüro soovitatavaks kaubandusliku kontsessiooni andmist Becos Traders Ltd direktorile James Marchallile. Nimetatud firmaga olid seotud peaminister Stanley Baldwini perekonna majandushuvid.²⁰⁴ Naftasündikaati aga kasutati poliitilise käsivarrena ka Hispaanias. Seal anti Nõukogude nafta monopolne müügiõigus valitsusjuhi kindral Primo de Rivera lähikondlastele, et rajada teed diplomaatiliste suhete sisseseadmisele.²⁰⁵

JÄRELDUSED

Nõukogude Liidu silmis polnud Eesti ja teised Balti riigid midagi muud kui osa talle vaenulikust kapitalistlikust maailmast.

Pätsi töötamist Naftasündikaadi juriskonsuldina ei saa vaadelda ainult majanduslikust aspektist lähtudes. Kuna Naftasündikaadi juriidiline nõustamine toimus salaja, siis oluks see ka sõdadevahelises Eestis igale Riigikogu liikmele ja poliitikule kompromiteeriv.

²⁰¹ Seda, et Naftasündikaadi lool olid oma majanduslikud tagamaad ja et väliskaubanduse rahvakomissariaat pidas aga Naftasündikaadi segaaktsiaseltsiks muutmise juures silmas majanduslikku aspekti, on "Hääletus alistumises" piisavalt kirjeldatud. Sõna *kaasama*, mida on Pätsi puhul "Hääletus alistumises" kasutatud ja millele ajaloolane Valge on omistanud tähenduse *agendiks värbama*, tähenduseks on "Eesti õigekeelsussõnaraamatu" järgi *kaasa tõmbama, protsessi kaasa tõmbama*. Vt Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2006, 276; Õigekeelsussõnaraamat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Valgus, Tallinn, 1976, 216.

²⁰² Vt nt Õiend A/S-i Sovpoltorg kohta (dateerimata). GARF 374-28-2624, 113.

²⁰³ Vt **Carley, M. J.** Episodes from the early Cold War: Franco-Soviet relations, 1917–1927, 1278–1281.

²⁰⁴ Vt Väljavõtte Poliitbüro protokollist 21.8.1924. Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа. Решения "особой папки". 1923–1939, 47–49.

²⁰⁵ **Беседовский Г.** На путях к термидору. Современник, Москва, 1997, 276–280.

Kuidas hinnata Nõukogude Liidu tegevust suhetes Pätsi ja Renninguga? Kindlasti on siin tegemist Eesti-vastase õnnestustööga. Kuidas aga hinnata Pätsi suhteid Nõukogude saatkonnaga rahvuslike huvide seisukohast? Mida üldse tähendab mõiste *rahvuslikud huvid*? Muidugi võib Pätsi ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna suhetele läheneda nii, et need aitasid säilitada Eesti häid vahekordi ja majandussuhteid suure idanaabriga. Võib väita, et kõik see vastas täielikult riigi rahvuslikele huvidele. Tõepoolest, üks võimalus on jätta taustsüsteem avamata ja vaadelda Pätsi osava ning kavala poliitikuna, kellel olid, erinevalt teistest poliitikutest, “erilised suhted” Nõukogude saatkonnaga ja kes ei keeldunud Moskva rahast, ning kõike seda oma riigi ja rahva huvides.

Pätsi ja Renningu eriliste suhete puhul pole küsimus kindlasti ainult selles, kui palju suutsid Päts ning Renning Eesti poliitikat Nõukogude Liidule soovitavas suunas mõjutada või milliseid lubadusi nad selles osas Nõukogude esindajatele andsid või kui lähedased olid nende suhted saatkonnaga. Võimatu on siin ka mingi mõõdiku väljatöötamine, mille alusel saaks küsimusele vastata. Küsimus on kindlasti ka ühe Eesti juhtiva poliitiku – Pätsi – mentaliteedis. Mitte ühelgi teisel toonase Eesti juhtfiguuridest ega ka mõne ministeeriumi ametnikest ei olnud perioodil 1924–1934 Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga selliseid erilisi suhteid ega avaldanud keegi pidevalt Nõukogude diplomaatidele oma Nõukogude-sõbralikke seisukohti. Keegi ei andnud ka lubadusi ühel või teisel moel riigi poliitikat ja ka õigusemõistmist mõjutada. Ka ühegi teise Eestis tegutseva diplomaatilise esinduse dokumendid ei näita, et mõnel Eesti juhtpoliitikul olnuks selliseid erilisi suhteid mõne teise välisriigi esindusega nagu Pätsil ja Renningul Nõukogude saatkonnaga. Pätsi tegevust Naftasündikaadi salajase palgalise juriskonsuldina tuleks pidada tema kui ühe Eesti juhtfiguuri demoraliseerumise ilminguks.

Ei saa nõustuda ka väitega, et Nõukogude Liit ei teadnudki õieti, mida ta Balti riikidelt tahtis ja et Nõukogude välispoliitikat Baltikumis võib seepärast läbi kukkunuks pidada. Muidugi olid Nõukogude Liidu Balti-poliitikal oma tõusud ja mõõnad, suurema ning väiksema aktiivsuse perioodid. Kuid Moskvas teati suurepäraselt, mida Balti riikidelt tahta: vältida suure Balti liidu moodustamist Poola juhtimisel; ära hoida mõne Balti riigi sõjalise või poliitilise liidu sõlmimine mõne Euroopa suurriigiga; saavutada olukord, kus kolm riiki ei suudaks koordineerida omavahelist välis-, kaitse- ja majanduspoliitilist koostööd ning järgiksid oma välispoliitikas neutraalsuse põhimõtteid. Nende eesmärkide saavutamiseks otsisid Nõukogude diplomaadid Balti riikide eliidi seast mõjukaid isikuid.

Pätsil oli tähtis osa välisminister Pusta tagandamisel. Just pärast Pusta tagandamist, pärast 1925. aastat, lõppesid intensiivsed katsed suure Balti liidu loomiseks. 1934. aastal loodud väikest Balti liitu peeti Moskvas jõuetuks moodustiseks. 1930. aastate teisel poolel järgisid Balti riigid neutraliteedipoliitikat, mis vastas üldjoontes ka Moskva huvidele.

Lõppkokkuvõttes, arvestades ka 1939. ja 1940. aastal toimunut, tuleb Nõukogude Liidu sõdadevahelise perioodi Balti-poliitikat õnnestunuks pidada. Nõukogude Liidu mõju ulatus Balti riikides oli piisav, et suunata kolme riigi koostööd ja ka sisepoliitikat. Võib öelda, et isiklike majandushuvidega, teatud ideoloogiliste sümpaatiatega ja poliitiliste ambitsioonidega segatud ning toetatud partnerlus toimus.

TÄNUAVALDUS

Uurimust on toetanud Eesti Teadusfond: grandid 2905, 3817, 5095 ja 9896.
Resümee on tõlkinud Ene Inno USA-st.

ONCE MORE ABOUT KONSTANTIN PÄTS AND HIS RELATIONSHIP WITH THE SOVIET LEGATION IN TALLINN

Was this really only in the eyes of the Soviet diplomats?

Magnus ILMJÄRV

Ten years ago the author published in *Acta Historica Tallinnensia* an article that caused heated controversy in as well as outside Estonia. The article examined the relationship of the former Estonian Head of State and President Konstantin Päts with the Soviet legation in Tallinn during the period 1925–1934. Now, ten years later, it is worthwhile to return to the topic, considering the additional archival materials that are available and the public's continued interest in the subject. The current article will address four topics: the formation of the Estonian–Russian chamber of commerce; the dismissal of Foreign Minister Kaarel Robert Pusta; the execution of the Estonian–Soviet Union trade agreement in 1929; and Päts's participation in the activities of the oil syndicate.

The decision to establish an Estonian–Russian chamber of commerce was made in Moscow. It is not entirely clear who the initiators of the idea of the chamber, founded in June of 1923 were. However, it may be assumed that it originated with the Russians, who then demanded that it be presented as if initiated in Estonia. As an example, in the case of Latvia both the Soviet ambassador and the trade representative were involved in discussions concerning the establishment of the chamber of commerce. The People's Commissariat of Foreign Trade, however, demanded that the trade representative "in no case" assume the initiative of founding the chamber and that the initiative should come from Latvia. It can also be said that, had the founders of the Estonian–Soviet Union chamber of commerce been in any way unacceptable to the Soviet legation in Tallinn, the initiative would have failed.

The correspondence between the People's Commissariat of Foreign Affairs and the Soviet legation in Tallinn as well as that between the trade representative and the People's Commissariat of Foreign Trade reveal that Päts had been assigned a role in the plans of the legation and the trade representative and that he played a vital role in the dismissal of Foreign Minister Kaarel Robert Pusta. Moscow was grateful to Päts that the plan to form a greater Baltic league had failed and that this had occurred because of forces within Estonia. With the year 1925 and the dismissal of Pusta the period of most intensive efforts to form the greater Baltic league ended and the league was never formed.

Estonia raised the issue of a balance of trade, that is the establishment of the volume of goods to be traded, even before the completion of the trade agreement. Pääts was in this instance the one who acted contrary to the position of the foreign ministry and several Estonian politicians. The Soviet Union did not agree to specify trade volumes in the agreement with Estonia even though it had done so in the agreement with Latvia in 1929. The Estonian–Soviet trade agreement, concluded in May 1929, did not provide any impetus to the Estonian economy. The agreement did not include the points contained in Article 16 of the Tartu Peace Treaty. This meant that Estonia renounced the economic preferences promised by Soviet Russia. Trade between Estonia and the Soviet Union, which before the trade agreement remained more or less in balance, stagnated after 1929 as far as Estonia was concerned. The Soviet Union bought almost two times less Estonian goods while the sale of Soviet goods in Estonia increased. Even though Estonia had markedly reduced the tariffs on transit goods, the Soviet Union did not ship its goods through Estonia.

The People's Commissariat of Foreign Affairs understood already at the beginning of the 1920s that Soviet oil was a political weapon in the achievement of political objectives. In turning the oil syndicate's Tallinn branch into a mixed corporation the Commissariat was concerned only with recruiting influential Estonian politicians and businessmen so as to gain political influence. A salary of \$4000 a year for the former Head of State Pääts was, from an economic viewpoint, completely unjustified.

In the period between the world wars the Soviet Union's Baltic politics had its highs and lows; periods of greater and lesser activity. Moscow knew perfectly what it wanted from the Baltic states: to avoid the formation of a greater Baltic league under the leadership of Poland; to prevent any Baltic state forming a military or political alliance with a European great power; to attain a state of affairs in which the three states would be unable to bring about cooperation in foreign, defense and economic policies and would, in their foreign policy, adhere to the principles of neutrality. To achieve these objectives, the Soviet diplomats sought influential persons from among the elites of the Baltic states.

In conclusion, and considering also the events of 1939 and 1949, one must pronounce the Soviet Union's Baltic policies of the period between the wars a success. The Soviet Union's influence reached into the Baltic states and was sufficient to affect cooperation among the three states as well as their internal politics.